

Passie in het publieke domein

**Een zoektocht naar een verklaring voor de 'passiehype',
gebruik makend van het kader van de Ritual Studies**

Masterscriptie voor de opleiding Religies in hedendaagse samenlevingen

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

M.C. den Boer (4152417)

Supervisor: dr. N.M. Hijweege-Smeets

Inhoudsopgave

Samenvatting/Abstract	3.
Inleiding	5.
1. Lijden in het publieke domein: vorm en inhoud van drie belangrijke verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus	9.
1.1 Passie in de media	10.
1.2 De vorm van de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus	14.
1.2.1 De veertigdagentijd als rituele tijd	15.
1.2.2 Het ritueel-religieuze panorama van Post	18.
1.2.3 Het model van sacraal-rituele velden	23.
1.2.4 Samenvatting	27.
1.3 De inhoud van de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus	28.
1.3.1 Aandacht voor het lijden in het publieke domein	29.
1.3.2 Geloven in het publieke domein	32.
1.3.3 Samenvatting	36.
2. Waar vorm en inhoud samenkomen: het rituele karakter en het thema lijden verder uitgewerkt	37.
2.1 Leefstijlmaatschappij en zingeving	38.
2.2 De rol van heterotopie in rituelen	40.
2.2.1 Heterotopie: een definitie volgens Foucault	41.
2.2.2 Heterotopie in het model van Post	44.
2.3 De functie van rituelen: de visie van Whitehouse	47.
2.3.1 Hoe rituelen kunnen binden	48.
2.3.2 Waarom lijden bindt	52.
2.4 Waar vorm en inhoud samenkomen: rituelen rondom lijden tegen de achtergrond van de huidige maatschappij	55.
3. Passie in het publieke domein: drie verschijningsvormen	58.
3.1 De geschiedenis van het oratorium	59.
3.2 De Matthäus Passion van Johann Sebastian Bach	62.
3.3 Een nieuwe vorm van het lijdensverhaal: The Passion	65.
3.4 Erbarme Dich – Matthäus Passion stories	70.

4. De populariteit van de drie verschijningsvormen: een analyse	78.
4.1 Het model van sacraal-rituele velden toegepast op de verschijningsvormen	79.
4.2 De tien componenten van het ritueel: een kader van Ronald Grimes	81.
4.3 Heterotopie en lijden in de drie verschijningsvormen	84.
4.3.1 De Matthäus Passion	85.
4.3.2 The Passion	89.
4.3.3 <i>Erbarne Dich- Matthäus Passion Stories</i>	94.
4.4 Schema's van heterotopie en lijden in de drie verschijningsvormen	97.
5. Terug naar het kader: de theorie achter de populariteit van de drie verschijningsvormen	100.
5.1 Een kort overzicht van het theoretische kader	101.
5.2 De drie verschijningsvormen en hun populariteit in de leefstijlmaatschappij	102.
6. Conclusie	108.
Bibliografie	111.
Bijlage 1. Ritual Studies: een korte introductie	116.

Samenvatting/Abstract

De rituele aandacht voor het lijdensverhaal van Jezus Christus, in het bijzonder tijdens de veertigdagentijd, lijkt ieder jaar groter te worden. Drie verschijningsvormen van het passieverhaal zijn bijzonder populair: de Matthäus Passion van Bach, The Passion en de docufilm Erbarme Dich: Matthäus Passion Stories. De populariteit van deze verschijningsvormen met haar duidelijke aanwezigheid in het publieke domein lijkt echter niet te stroken met de opvattingen over het huidige Nederlandse seculiere publieke domein. Gebruik makend van het kader van de Ritual Studies kunnen verschillende perspectieven worden gevonden om de populariteit van rituelen te verklaren: de mogelijkheid om te worden verbonden aan verschillende sacraal-rituele velden uit het model van Post, de aanwezigheid van heterotopie (letterlijk: andere ruimte) en de aanwezigheid van dysforie of negatieve emotionele prikkeling. Dat rituelen populairder kunnen worden door de mogelijkheid om verbonden te kunnen worden aan verschillende sacraal-rituele velden hangt samen met de religieuze transformatie die zich in het Nederlandse publieke domein heeft voorgedaan. Door deze transformatie verandert het sacrale van vorm en verplaatst het zich tussen verschillende velden. De religieuze transformatie verklaart ook de betekenis die heterotopie kan hebben voor het succes van rituelen: door de religieuze transformatie wordt er op andere manieren voorzien in de zingevingbehoefte. Volgens Chauvet kan men door heterotopie het alledaagse overstijgen en betekenis geven. Rituelen kunnen zo voorzien in de zingevingbehoefte. De aanwezigheid van dysforie kan bijdragen aan de populariteit van rituelen door een maatschappelijke verandering die zich in het Nederlandse publieke domein heeft voorgedaan: het ontstaan van leefstijlen als basispatroon voor de samenleving. Door het wegvallen van het belang van de religieuze groep in de leefstijlmaatschappij valt ook een belangrijke factor voor sociale cohesie weg. 'Imaginistische' rituelen, rituelen waarbij er sprake is van dysforie, kunnen volgens Whitehouse sociale cohesie bewerkstelligen en zo aansluiten bij een in de samenleving bestaande behoefte. De aanwezigheid van dysforie kan in combinatie met de door Beunders beschreven trend van publiekelijk huilen eveneens verklaren waarom nu juist het lijdensverhaal zo populair kan worden. Analyse van de drie verschijningsvormen toont dat alle drie de vormen te verbinden zijn aan verschillende sacraal-rituele velden. Eveneens is er bij alle drie de verschijningsvormen sprake van heterotopie en dysforie. Er lijkt echter een verband te bestaan tussen de mate waarin heterotopie en dysforie aanwezig zijn in rituelen en de populariteit ervan. Uit deze bevindingen kunnen verschillende voorwaarden voor de populariteit van de verschijningsvormen worden afgeleid. Deze voorwaarden komen voornamelijk voort uit de context van de huidige Nederlandse samenleving. Door de voorwaarden te toetsen aan andere rituelen in de Nederlandse samenleving kan blijken of het hier gaat om universele voorwaarden voor de populariteit van rituelen in de Nederlandse samenleving.

In the Netherlands, every year there seems to be more attention to the passion of Jesus Christ, especially during Lent. Three manifestations seems to be particularly popular: Bach's Saint Matthew Passion, the media event The Passion and the documentary Erbarme Dich: Matthäus Passion Stories. The popularity of this public manifestations does not seem to correspond with notions of the current Dutch secular public domain. Using insights of the field of Ritual Studies, different perspectives on the popularity of rituals can be found. The popularity can be explained by the possibility of a ritual to be connected to different fields of Post's model of ritual-sacral fields, the presence of heterotopia and the presence of dysphoria. Due to a religious transformation in the Dutch public domain, the sacral transforms and moves between different ritual-sacral fields. With the sacral transforming, people still long for meaningfulness. However, the pursuit of meaningfulness changes. According to Chauvet, by entering a heterotopia one can transcend the mundane and give meaning to it. Therefore, rituals can meet the need of meaningfulness. A second transformation in the Dutch public domain could explain the meaning of dysphoria in the popularity of rituals. Since lifestyles are the new pattern of the Dutch society, the importance of the

religious group decreases. As a result of this, an important factor for social cohesion disappears. According to Whitehouse, 'imaginistic' rituals, or dysphoric rituals, can build social cohesion and can therefore be a new factor for social cohesion. This perspective, together with the by Beunders described Dutch trend of 'public crying', could also explain the popularity of particularly the passion. Analyzing the three manifestations shows for all three the possibility to be connected to different ritual-sacral fields and the presence of heterotopia and dysphoria. However, it seems to be that the more heterotopia and dysphoria are present, the more popular the manifestation can be. This findings can result in a list of requirements for a ritual to be popular. This requirements emanate from the current Dutch context. By testing this requirements against other Dutch rituals, it may be proven that this requirements are actually universal requirements for rituals in the Netherlands.

Inleiding

Tijdens een van de eerste dagen van mijn stage bij het Straatpastoraat van de Protestantse Diaconie Amsterdam bezocht ik samen met de Straatklinkers, een koor van mensen bekend met het leven op straat, de set van *Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories*. Voorafgaand aan dit bezoek had ik nog niet veel meer gehoord over de docufilm *Erbarne Dich* dan dat het zou gaan om een documentaire over de Matthäus Passion waarin de Straatklinkers mogen figureren, omdat bij hen 'het lijden op het gezicht wordt weerspiegeld'.

Bij aankomst op de set was ik verrast over de grootte van de productie. Niet alleen werd er gefilmd in een studio waar ook vele andere grote producties werden opgenomen. Eveneens zou de docufilm in première gaan tijdens het Internationale Film Festival Rotterdam.

Tijdens de filmdag werden er een aantal scènes opgenomen waarbij de Straatklinkers fungeren als toehoorders van een uitvoering van de Matthäus Passion van Johann Sebastian Bach. Het was voor mij de eerste keer dat ik bewust in aanraking kwam met de muziek van de Matthäus Passion. Terwijl ik samen met de Straatklinkers de laatste koraal *Wir setzen uns mit Tränen nieder* zong, begon ik iets te begrijpen van de kracht van het bekende muziekstuk. Ik was dan ook erg benieuwd naar de uiteindelijke film, die zal vertellen over de bijzondere verhouding die mensen hebben met Bachs Matthäus Passion.

Eind januari ging de docufilm *Erbarne Dich* in première. Met de Straatklinkers reisde ik af naar Rotterdam. Tijdens het bekijken van de film viel me op dat de film niet enkel gaat over de muziek, maar veel meer over existentiële thema's van de Matthäus Passion. Het thema lijden speelt een belangrijke rol en is ook de aanleiding voor de rol van de Straatklinkers. Het lijden van de personages uit de film wordt meerdere keren afgezet tegen het lijdensverhaal van Jezus Christus, het verhaal dat allereerst wordt verteld door Bachs muziek, maar ook door de film zelf. Zo spelen de Straatklinkers het laatste avondmaal en een scène met Jezus aan het kruis. De film thematiseert hoe het lijden in de wereld verbonden is met het lijdensverhaal van Jezus Christus.

De aandacht voor de docufilm *Erbarne Dich* is groot en al na een paar weken werd *Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories* bekroond met een Kristallen Film, een belangrijke prijs voor documentaires. Ik vind het opvallend dat een film waarin zo openlijk gesproken wordt over het lijdensverhaal van Jezus en de universaliteit daarvan zo goed wordt bezocht. Niet enkel de film krijgt veel aandacht, maar ook de Matthäus Passion zelf. Tijdens mijn eerste bezoek aan een uitvoering van de Matthäus Passion, een maand na de première van *Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories*, viel me op dat de uitvoering wordt bezocht door een zeer gemêleerd gezelschap. Opvallend is voornamelijk het aantal jongeren dat de Matthäus Passion bezoekt. Ook de moderne

variant van de Matthäus Passion, het media evenement The Passion, wordt ieder jaar beter bekeken door mensen uit alle leeftijdscategorieën.

De aandacht voor het lijdensverhaal van Jezus Christus, in het bijzonder tijdens de veertigdagentijd, lijkt ieder jaar groter te worden. Sommigen spreken zelfs van een 'passiehype'. De populariteit van het passieverhaal met haar duidelijke aanwezigheid in het publieke domein lijkt echter niet te stroken met de opvattingen over het huidige Nederlandse seculiere publieke domein.

In deze scriptie zal deze ambivalentie centraal staan. Er zal geprobeerd worden om een verklaring te vinden voor de populariteit van verschijningsvormen van het passieverhaal in het publieke domein. Voor deze scriptie zal er gefocust worden op drie verschijningsvormen: de Matthäus Passion, The Passion en de docufilm *Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories*. De centrale onderzoeksvraag in deze scriptie is dan ook:

Hoe kan de populariteit van de Matthäus Passion, The Passion en Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories worden verklaard tegen de achtergrond van het huidige Nederlandse seculiere publieke domein?

Binnen deze vraag staan voor mij twee vragen centraal. Aan de ene kant vraag ik mij af hoe een verhaal dat van oorsprong voortkomt uit de christelijke traditie zo populair kan worden, terwijl het belang van de christelijke kerk in Nederland enkel lijkt af te nemen. Tegelijkertijd vraag ik mij af waarom nu juist het lijdensverhaal aanspreekt en niet bijvoorbeeld het geboorteverhaal van Jezus Christus.

In de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus kunnen twee aspecten worden onderscheiden: de vorm en de inhoud. Bij de bovengenoemde vragen staat voornamelijk de inhoud van de drie verschijningsvormen centraal. Om de populariteit van de verschijningsvormen te begrijpen is het echter ook belangrijk in te gaan op de vorm van de verschijningsvormen. Vorm en inhoud komen namelijk samen in het rituele karakter van de verschijningsvormen en in de aandacht voor het lijden. In de loop van deze scriptie zal blijken hoe belangrijk deze aspecten zijn om de populariteit van de verschijningsvormen te kunnen begrijpen. Om die reden zullen vorm en inhoud besproken worden, om zo tot beantwoording van de volgende subvraag te komen:

Welke aspecten van de vorm en de inhoud van de drie verschijningsvormen van het passieverhaal kunnen bijdragen aan de populariteit van de verschijningsvormen?

Door het rituele karakter van de verschijningsvormen is ervoor gekozen het vraagstuk van deze scriptie te benaderen vanuit de invalshoek van de Ritual Studies. Tegelijkertijd kan er door de keuze van deze invalshoek recht worden gedaan aan de beide studies die door deze scriptie worden afgerond: de Master *Religies in Hedendaagse Samenlevingen* en het beroepsvoorbereidend traject *Geestelijke Verzorging*.

Om tot beantwoording van de onderzoeksvraag te komen zal er in hoofdstuk 1 een theoretisch kader worden ontwikkeld waarin verschillende perspectieven worden geboden op de vorm en de inhoud van de drie verschijningsvormen. Deze perspectieven worden gevonden in het model van sacraal-rituele velden van Paul Post, het voorkomen van lijden in het publieke domein en het WRR rapport 'Geloven in het publieke domein'. Dit kader zal in de loop van de scriptie gebruikt worden om in te gaan op de vraag welke aspecten van de vorm en de inhoud van de verschijningsvormen bijdragen aan de populariteit ervan.

Wanneer men kijkt naar de drie verschijningsvormen van het passieverhaal, dan blijken vorm en inhoud nauw met elkaar verbonden. In het tweede hoofdstuk komen vorm en inhoud dan ook samen. Er zal dieper worden ingegaan op het WRR rapport, om zo zicht te krijgen op de gevolgen van de dubbele transformatie die zich in de Nederlandse maatschappij heeft voorgedaan. Hieruit zal blijken dat er nog altijd een grote zingevingbehoefte bestaat. Daarnaast is er ook behoefte aan nieuwe manieren om sociale cohesie te bewerkstelligen. Deze constatering roepen de volgende vraag op:

Welke aspecten van de drie verschijningsvormen sluiten aan bij de behoeften die er in de huidige Nederlandse maatschappij bestaan en kunnen zo bijdragen aan het verklaren van de populariteit van de verschijningsvormen?

In hoofdstuk 2 zullen verschillende perspectieven worden geboden. Deze perspectieven richten zich voornamelijk op het rituele karakter van de verschijningsvormen en de aandacht voor het lijden. In deze aspecten komen vorm en inhoud samen. Hoofdstuk 2 zal worden afgesloten met een eigen theorie waarmee de praktijk in hoofdstuk 4 zal worden geanalyseerd. Uit deze theorie blijkt dat de populariteit van de drie verschijningsvormen, die in deze scriptie worden benaderd als rituelen, op basis van drie aspecten kan worden verklaard: de mogelijkheid verbonden te worden aan verschillende sacraal-rituele velden uit het model van Post, de aanwezigheid van heterotopie en de aanwezigheid van dysforie. Alvorens de verschijningsvormen worden geanalyseerd, zal er in

hoofdstuk 3 eerst worden ingegaan op de vorm, inhoud en de ontstaansgeschiedenis van de drie verschijningsvormen. Vervolgens zullen de verschijningsvormen in hoofdstuk 4 worden geanalyseerd op de aanwezigheid van de drie aspecten. Door gebruik te maken van Grimes' kader van de tien componenten van het ritueel kan er van verschillende componenten worden bestudeerd of en hoe heterotopie en lijden hierin aanwezig zijn. In het laatste hoofdstuk worden de resultaten van de analyse naast het theoretisch kader gelegd. Hieruit blijkt dat er een verband bestaat tussen de populariteit van de drie verschijningsvormen en de aanwezigheid van de drie aspecten. Door in te gaan op het verschil in populariteit tussen de verschillende verschijningsvormen wordt er inzicht verkregen in dit verband.

Uit het gevonden verband kunnen verschillende voorwaarden voor de populariteit van de verschijningsvormen worden afgeleid. Deze voorwaarden komen voornamelijk voort uit de context van de huidige Nederlandse samenleving. Door de voorwaarden te toetsen aan andere rituelen in de Nederlandse samenleving kan blijken of het hier gaat om universele voorwaarden voor de populariteit van een ritueel. Dit onderzoek gaat voor deze scriptie echter te ver. In deze scriptie is er minder aandacht voor het doorlopen Islam Tracé. Dit betekent echter niet dat de kennis die tijdens dit traject is opgedaan in zijn geheel niet aan bod komt. Meerdere keren zullen er uitstapjes gemaakt worden naar islamitische denkers en geleerden. Daarnaast worden er verschillende aspecten van de Nederlandse samenleving bestudeerd die van invloed kunnen zijn op rituelen en religie, dus ook op de islam in Nederland. Bovendien zouden de voorwaarden getoetst kunnen worden aan de islamitische ritualiteit in Nederland. Hieruit zou kunnen blijken in hoe verre islamitische rituelen in Nederland aan dezelfde bewegingen onderhevig zijn.

1 Lijden in het publieke domein: vorm en inhoud van drie belangrijke verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus

Inleiding

In de afgelopen jaren is er in het publieke domein steeds meer aandacht gekomen voor het lijdensverhaal van Jezus Christus. In de aanloop naar Pasen, tijdens de voor christenen zo belangrijke veertigdagentijd, staan de media vol van verwijzingen naar het passieverhaal. Opvallend is dat drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal bijzonder veel aandacht krijgen: de Matthäus Passion van Johan Sebastian Bach, het live-evenement The Passion van KRO en EO en in 2015 in het bijzonder de docufilm *Erbarme Dich- Matthäus Passion Stories*.

In dit hoofdstuk zal een begin worden gemaakt met een theoretisch kader waarin perspectieven worden geboden om de populariteit van het passieverhaal te kunnen begrijpen. Hiertoe zal allereerst aandacht worden besteed aan de vorm en de inhoud van de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus die in de media zoveel aandacht krijgen. De drie verschijningsvormen verschillen qua vorm: de Matthäus Passion is een muziekstuk met een liturgisch karakter, The Passion heeft misschien nog wel het meeste weg van een straatmusical en *Erbarme Dich* is een combinatie van een documentaire en een film. Door gebruik te maken van het door Post ontwikkelde model van sacraal-rituele velden¹, een model dat een belangrijke plaats inneemt binnen de Ritual Studies, zal een eerste perspectief worden geboden om de populariteit van de verschillende vormen van de verschijningsvormen te begrijpen. De inhoud van de drie verschijningsvormen wordt gekarakteriseerd door het lijdensverhaal van Jezus Christus. Hierbij spelen twee thematieken een rol: Jezus Christus en het lijden. Jezus Christus als thema zal benaderd worden vanuit het perspectief van het WRR rapport 'Geloven in het publieke domein'². Het thema lijden zal worden benaderd vanuit het perspectief van de aanwezigheid van lijden in het publieke domein.

1

Post, P. 'Rituele en religieuze identiteiten in Europa. Casus: actuele rituele en religieuze dynamiek in Nederland'. In: Jaarboek voor liturgieonderzoek 25 (2009). pp. 125-155.

2 WRR. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie – 13'. In: www.wrr.nl (beschikbaar op: <http://www.wrr.nl/publicaties/publicatie/article/geloven-in-het-publiek-domein-verkenningen-van-een-dubbele-transformatie-13/>, geraadpleegd op 4 augustus 2015).

1.1 Passie in de media

Inleiding

Op 18 februari 2015 begon voor de katholieke en de protestantse kerk de veertigdagentijd. In deze periode bereiden christenen over de gehele wereld zich voor op het feest van Pasen, in 2015 gevierd op 5 april. Deze periode voor Pasen is een tijd van bezinning, inkeer en gebed. Het verhaal over het lijden van Jezus Christus; het passieverhaal, speelt in deze periode een belangrijke rol.

In Nederland wordt er in de veertigdagentijd niet enkel door christenen stil gestaan bij het passieverhaal. Een goed voorbeeld hiervan is *The Passion*: ruim 3,5 miljoen Nederlanders keken op donderdag 2 april naar de live uitzending van *The Passion* waarin het lijdensverhaal van Jezus 'in de taal van 2015' wordt verteld.

In dit hoofdstuk zal een overzicht worden gegeven van het voorkomen van het passieverhaal in de Nederlandse media tijdens de veertigdagentijd van 2015. Dit overzicht komt voornamelijk voort uit de bestudering van LexisNexis Academic NL Nieuws.

The Passion – het passieverhaal als evenement

Wanneer gezocht wordt naar het passieverhaal in de Nederlandse media, valt er al snel een grove onderverdeling te maken in de beschreven thematieken. Eén van de hoofdstromen van de berichtgeving focust zich op het live-evenement *The Passion*.

Op Witte Donderdag 2011 vond de eerste editie van *The Passion* plaats in Gouda. Dit evenement werd live uitgezonden op de publieke omroep. *The Passion* is een eigentijds passiespel van EO en RKK. Bekende Nederlanders vertolken rollen van de personages uit het Bijbelse passieverhaal. Het geheel wordt begeleid door Nederlandse popliedjes.³ De eerste editie van *The Passion* was een succes en diens gevolg wordt *The Passion* een terugkerend evenement van EO en RKK (later EO en KRO). In 2015 vond de vijfde editie van *The Passion* plaats. Na Gouda, Rotterdam, Den Haag en Groningen was Enschede in dat jaar het decor voor de eigentijdse vertelling van het passieverhaal.

Voorafgaand aan dit grootse evenement werd er via verschillende media bericht over de aanstaande editie van *The Passion*. Zo werd er door verschillende media geschreven over de bekende Nederlanders die rollen zouden gaan vertolken in het passiespel. Ook werd al vroeg bericht over de mogelijk grote interesse in het evenement en de gevolgen daarvan. Zo werd er bericht over het strenge beleid dat de stad Enschede zou gaan voeren om de veiligheid van het grote aantal

³ Ploegman, H. 'Het paasverhaal 'anno 2011'' in: Nederlands Dagblad, 21 april 2011.

verwachte bezoekers te kunnen waarborgen.⁴

The Passion was niet enkel in Enschede of thuis op de bank te volgen. In verschillende bioscopen werd The Passion rechtstreeks uitgezonden. Daarnaast kon er ook in verschillende kerken gekeken worden naar de uitzending van het evenement. Het gezamenlijk kijken werd vaak gecombineerd met een nagesprek.⁵

Naarmate de vastentijd vorderde kwam er steeds meer aandacht voor de betekenis van het evenement. Zo ontstond er kritiek op vertolkers van specifieke rollen, bijvoorbeeld op de vertolker van Jezus, Jim de Groot. De Groot is de eerste Jezusvertolker die zich openlijk uitsprak over zijn atheïstische levensbeschouwing.⁶ Ook was er kritiek op de van juwelendiefstal verdachte Dave Roelvink, die de rol van Barabas vertolkte. De EO en de KRO reageerden hier echter op met de boodschap dat het kiezen van Dave Roelvink de onrechtvaardigheid en oneerlijkheid benadrukt van Jezus' veroordeling in plaats van die van Barabas.⁷ Eveneens bestond er kritiek op het evenement zelf. Men sprak zich negatief uit over het soms bombastische karakter ervan, evenals over de commercie rondom The Passion.⁸

Ondanks deze tegengeluiden was en is The Passion een groot succes. Dit heeft gevolgen voor de berichtgeving. Velen vragen zich af hoe het mogelijk is dat het vertolken van het lijdensverhaal van Jezus zo populair kan worden in een seculier land als Nederland. Het concept van The Passion komt officieel van de BBC en is in verschillende landen uitgeprobeerd, maar nergens lijkt het concept zo goed aan te slaan als in Nederland.⁹ Het succes lijkt verklaarbaar door de herkenning van de nummers, de voorbeeldrol van bekende Nederlanders en de kwaliteit van het evenement. The Passion is niet enkel het lijdensverhaal, maar evengoed een straatmusical.¹⁰

Het succes van The Passion blijft niet enkel beperkt tot het grote live evenement van EO en KRO. Vele lokale geloofsgemeenschappen organiseren hun eigen variant van The Passion. Een voorbeeld hiervan is The Passion in Dedemsvaart die plaats vond op zaterdag 4 april 2015.¹¹ Ook bestaat er een speciale Passion variant voor kinderen: The Passion for kids.¹² Deze lokale varianten van The Passion worden door EO en KRO van harte aangemoedigd. Zij hopen dat het

⁴ Tubantia. 'Op tijd komen, dat is belangrijk bij The Passion' in: Tubantia, 24 februari 2015.

⁵ Bennekoms Nieuwsblad. 'Samen The Passion beleven in Oude Kerk' in: Bennekoms Nieuwsblad, 25 maart 2015.

⁶ BuZZe. 'Jim de Groot stoort zich niet aan meningen over The Passion' in: nu.nl (beschikbaar op: <http://www.nu.nl/entertainment/4008216/jim-groot-stoort-zich-niet-meningen-the-passion.html>, geraadpleegd op 23 april 2015).

⁷ Pekelder, W. 'Dave Roelvink, kruisigt hem!' in: Trouw, 3 april 2015.

⁸ Odaci, E. 'The Passion' in: Hengelo's Weekblad, 31 maart 2015.

⁹ Wilson, E. 'The Passion: Encroaching religion, cultural heritage, or sign of postsecularism?' in: religionfactor.net (beschikbaar op: <http://religionfactor.net/2013/04/03/the-passion-encroaching-religion-cultural-heritage-or-signs-of-postsecularism/>, geraadpleegd op 23 april 2015).

¹⁰ De Groot, H. 'The Passion: voor elk wat wils' in: Trouw, 2 april 2015.

¹¹ De Stentor. 'Dedemsvaart zoekt mensen die tijdens The Passion met het kruis lopen' in: De Stentor, 25 februari 2015.

¹² De Stentor. 'Kinderen dragen kruis bij 'Passion for kids' in: De Stentor, 27 maart 2015.

lijdensverhaal van Jezus in de muzikale vorm van The Passion in heel Nederland zal worden verteld, waardoor het verhaal van Pasen uiteindelijk iedere Nederlander kan en zal bereiken.¹³

De Matthäus Passion – het passieverhaal als muziekstuk

Een ander groot deel van de berichtgeving in de media rondom de passie ging over de Matthäus Passion. Opvallend is dat er, naarmate de vastentijd vorderde, steeds minder aandacht lijkt te zijn voor andere muzikale varianten, zoals de Johannes- of de Lukas Passion.

De berichtgeving over de Matthäus Passion focuste zich in het begin van de veertigdagentijd voornamelijk op aankondigingen van aankomende uitvoeringen van de Matthäus. Hierbij ging het niet enkel om uitvoeringen van de Matthäus Passion geschreven door Johann Sebastian Bach. Zo was er aandacht voor de speciale tangoversie van de Matthäus uitgevoerd door Jan Rot, Pearl Jozefzoon en Tango Extremo¹⁴, lezingen of cursussen over Bachs Matthäus Passion en de Bachfiets: een bakfiets waarmee de Matthäus Passion in Rotterdam naar het grote publiek werd gebracht.¹⁵

Net als The Passion wordt ook de Matthäus Passion steeds populairder onder het Nederlandse publiek. Naast de grote, bekende uitvoeringen van de Matthäus, zoals de uitvoering in Naarden die ieder jaar door het Nederlandse kabinet bezocht wordt, zijn er in Nederland in totaal vele honderden uitvoeringen van Bachs Matthäus. Mensen voelen de behoefte zich te laten raken door het lijdensverhaal van Jezus, ook wanneer zij niet meer naar de kerk gaan.¹⁶

De behoefte om zich te laten raken is een aspect dat, mede door de publicatie van het boek 'Bachs grote passie', in de berichtgeving rondom de Matthäus Passion van Johann Sebastian Bach sterk naar voren kwam. Theoloog De Keyzer beschrijft in dit boek hoe het komt dat de Matthäus Passion zo veel mensen diep heeft weten te raken. Hij is van mening dat 'je wel van steen moet zijn, wil de Matthäus Passion je niet raken'.¹⁷

Men kan op verschillende manieren geraakt worden door Bachs muzikale versie van het lijdensverhaal. Zo werd er in 2015 door verschillende mensen geschreven over de schoonheid van de Matthäus als muziekstuk. Kerkhof vatte deze schoonheid voor de beginnende luisteraars samen in de mooiste aria's.¹⁸ Van der Lint schreef in Trouw een hele serie over de Matthäus Passion, met in iedere aflevering aandacht voor een aria die in zijn optiek minstens even mooi is als de alom bekende en geprezen aria Erbarme Dich.¹⁹ De Vink ging juist weer in op de schoonheid van de aria

¹³ Gillisen, D. 'Graag een lokale The Passion, maar zonder officieel logo' in: Nederlands Dagblad, 11 maart 2015.

¹⁴ Leeuwarder Courant. 'Mattheus Passie met Argentijnse wending' in: Leeuwarder Courant, 3 april 2015.

¹⁵ AD. 'Bachfiets verrast met meesterwerk' in: AD, 26 maart 2015.

¹⁶ Elshof, D. 'Passion' populairder dan ooit' in: Gelders Dagblad, 1 april 2015.

¹⁷ Fens, S. 'Je moet van steen zijn, wil er niets gebeuren' in: Trouw, 2 april 2015.

¹⁸ Kerkhof, M. 'Delen we de passie weer?' in: NRCnext, 17 maart 2015.

¹⁹ Van der Lindt, P. 'In de schaduw van Erbarme Dich' in: Trouw, 30 maart 2015 – 3 april 2015.

Erbarne Dich, die hem zijn binnenste naar buiten doet keren.²⁰

Erbarne Dich – het passieverhaal als docufilm

Geraakt worden door de Matthäus Passion staat eveneens centraal in de docufilm *Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories* van Ramón Gieling. In deze film vertellen verschillende mensen over hun bijzondere verhouding met de Matthäus Passion van Johann Sebastian Bach. Tegelijkertijd is er aandacht voor de universaliteit van het lijdensverhaal van Jezus Christus. De film werd voor het eerst vertoond tijdens het International Film Festival Rotterdam, op 25 januari 2015.²¹

Op 18 maart 2015 werd *Erbarne Dich* bekroond met de Kristallen Film, een voor Nederlandse documentaires belangrijke en relatief zeldzame onderscheiding. 10.000 bezoekers kochten een bioscoopkaartje voor de film.²² Het succes was zelfs zo groot dat de film in meer zalen vertoond moest worden om de grote toestroom bezoekers aan te kunnen.²³ In hoofdstuk 3.5 zal een uitgebreide beschrijving van *Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories* worden gegeven.

Samenvatting: 'Het lijdensverhaal van Jezus blijft tot onze verbeelding spreken'²⁴

Tijdens de veertigdagentijd van 2015 is er in de Nederlandse media uitgebreid aandacht geweest voor het lijdensverhaal van Jezus. Drie vormen werden uitgelicht: het live evenement The Passion, uitvoeringen van de Matthäus Passion, onder andere van Johann Sebastian Bach en de docufilm *Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories*. Deze verschijningsvormen verschillen sterk qua vorm en de manier waarop er in de media aandacht voor bestond. Zo bestond de aandacht rondom The Passion voornamelijk uit berichtgeving rondom de personen die de rollen zouden gaan vertolken en de manier waarop aan The Passion vorm gegeven wordt. Aandacht rondom de Matthäus Passion concentreerde zich voornamelijk op de populariteit van het muziekstuk en, onder andere door de publicatie van 'Bachs grote Passie' van De Keyzer, over de manier waarop toehoorders het muziekstuk beleven en erdoor worden geraakt. De berichtgeving over *Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories* bestond voornamelijk uit recensies, interviews met de regisseur en berichten over het onverwacht grote succes van de docufilm.

²⁰ De Vink, W. 'Ik mag om medelijden vragen' in: Nederlands Dagblad, 27 maart 2015.

²¹ Deventer Post. 'IFFR live in Filmhuis Keizer' in: Deventer Post, 21 januari 2015.

²² Filmfonds.nl. 'Kristallen Film voor Erbarne Dich: Matthäus Passion Stories' in: filmfonds.nl (beschikbaar op: <http://www.filmfonds.nl/nieuws/artikel/kristallen-film-voor-erbarne-dich-matthaeus-passion-stories>, geraadpleegd op 23 april 2015).

²³ Eindhovens Dagblad. 'Documentaire Matthäus Passion in meer zalen' in: Eindhovens Dagblad, 19 maart 2015.

²⁴ Belder, H. 'Lijdensverhaal spreekt immer tot de verbeelding' in: AD, 2 april 2015.

1.2 De vorm van de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus

Inleiding

Tijdens de veertigdagentijd van 2015 was de aandacht voor verschillende verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus in de Nederlandse media bijzonder groot. Het feit dat het lijdensverhaal van Jezus Christus zo populair is, lijkt niet overeen te stemmen met opvattingen over de huidige Nederlandse seculiere samenleving. Deze scriptie wil een antwoord geven op de vraag hoe deze populariteit begrepen kan worden. Hiertoe zal allereerst een theoretisch kader worden ontwikkeld waarin verschillende perspectieven zullen worden geboden om de populariteit van het lijdensverhaal te begrijpen.

In de drie verschijningsvormen van het passieverhaal kunnen twee verschillende aspecten worden onderscheiden: de vorm en de inhoud. In deze paragraaf zal er een mogelijk perspectief worden geboden om de populariteit van de verschijningsvormen van het lijdensverhaal te verklaren door specifiek naar de vorm van de verschijningsvormen te kijken.

Wanneer er gekeken wordt naar de vorm van de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal, dan blijken de verschijningsvormen aspecten te kennen die zich bewegen in de sacraal-rituele velden in het model van Post²⁵, welke in paragraaf 1.2.2 en 1.2.3 zal worden uitgewerkt. Door in paragraaf 1.2.1 in te gaan op de achtergrond van de veertigdagentijd, zal worden verduidelijkt hoe de verschijningsvormen aspecten kunnen bevatten die zich bewegen in deze sacraal-rituele velden.

²⁵ Post (2009).

1.2.1 De veertigdagentijd als rituele tijd

Inleiding

Om de populariteit van de verschijningsvormen van het passieverhaal tijdens de veertigdagentijd te begrijpen is het belangrijk om allereerst stil te staan bij de veertigdagentijd zelf. De veertigdagentijd kent een lange geschiedenis die teruggaat tot de vierde eeuw na Christus. In deze periode staan verschillende rituelen centraal, zoals het zich onthouden van bepaalde voedingsmiddelen. Hierdoor wordt de veertigdagentijd ook wel de vastentijd genoemd. Eveneens is er aandacht voor het lijden van Jezus Christus en van de naaste. De drie verschijningsvormen zijn manieren waarop er aandacht wordt gegeven aan dit lijden. Zij kunnen hierdoor gezien worden als onderdeel van het rituele handelen in de periode voor Pasen.

De aandacht voor het lijdensverhaal van Jezus valt eveneens samen met het begin van de lente. Deze periode kent van oudsher vele religieuze en seculiere rituelen, zoals vruchtbaarheidsrituelen en de lenteschoonmaak. De aandacht voor het passieverhaal vindt dus niet enkel plaats tegen de achtergrond van het rituele handelen tijdens de veertigdagentijd, maar ook tegen de achtergrond van een groter spectrum van ritueel handelen.

De veertigdagentijd

De term veertigdagentijd is oud en komt voor het eerst voor in documenten uit de vierde eeuw na Christus.²⁶ Zij wordt gebruikt om de periode voor Pasen, het belangrijkste christelijke feest in het liturgisch jaar, aan te duiden. De veertigdagentijd is een periode van inkeer, boete, bezinning en gebed, waarin men zich kan voorbereiden op het feest van Pasen. Het getal veertig in de term veertigdagentijd verwijst naar het Bijbelse getal veertig, dat onder andere het aantal dagen dat Jezus in de woestijn verbleef uitdrukt.²⁷ Na een periode van veertig dagen van vasten werd Jezus door de duivel beproefd. Jezus wist de beproevingen van de duivel te doorstaan door vast te houden aan zijn geloof in God. Dit verhaal speelt een belangrijke rol in de veertigdagentijd, waarin christenen zich weer meer wenden tot God en zich afwenden van dat wat hen van God afhoudt.²⁸

Om die reden is de veertigdagentijd ook een vastentijd. Door te vasten kan men zich afwenden van dat wat van God afhoudt. Het vasten is waarschijnlijk overgenomen uit de joodse traditie, waarin men zich door middel van een korte tijd van vasten voorbereidt op het feest van

²⁶ Van Loon, H. 'Veertigdagentijd in de vroege kerk'. In: [luceedia.nl](https://www.luceedia.nl/dossieritem/veertigdagentijd-in-de-vroege-kerk/veertigdagentijd-in-de-vroege-kerk) (beschikbaar op: <https://www.luceedia.nl/dossieritem/veertigdagentijd-in-de-vroege-kerk/veertigdagentijd-in-de-vroege-kerk>, geraadpleegd op 8 juli 2015).

²⁷ Veertigdagentijd.nl. 'Inleiding op de veertigdagentijd'. In: [veertigdagentijd.nl](http://www.veertigdagentijd.nl/) (beschikbaar op: <http://www.veertigdagentijd.nl/>, geraadpleegd op 20 oktober 2015).

²⁸ Idem.

Pesach.²⁹ De vastenperiode voor Pasen kan op verschillende manieren worden ingevuld, maar bestaat traditioneel uit het zich onthouden van vlees en alcoholische dranken en het minderen van het aantal maaltijden per dag. Dit vasten is een manier van boete doen, maar kan eveneens het gebed ondersteunen of demonen bestrijden. Bovenal is het een voorbereiding op het ontvangen van de Heilige Geest. Daarnaast gaat vasten samen met barmhartigheid: het uitgespaarde eten kan men immers aan de armen geven.³⁰

Vasten is niet enkel voorbehouden aan christenen. Binnen bijna alle religieuze tradities komt vasten in een bepaalde vorm terug. Vasten wordt echter ook steeds meer een seculier verschijnsel. Volgens Leevers en Otten, schrijfsters van het boek 'Vasten. De kunst van geven en loslaten', vast een vijfde van de Nederlandse bevolking wel eens.³¹ De vorm en de periode van het vasten hoeven niet overeen te komen met de christelijke vastentijd. De motivatie om te vasten blijkt echter veelal overeen te komen met de motivatie van religieuzen om te vasten: zoeken naar bewustwording en geestelijke kracht.³²

Aandacht voor het passieverhaal als onderdeel van het rituele handelen tijdens de veertigdagentijd
Nog altijd is de veertigdagentijd voor de katholieken een tijd van boete, bekering en gebed.³³ Door boete doen en vasten maakt men zich los van aardse zaken, waardoor de betekenis van het paasfeest begrepen en ervaren kan worden. Pasen is het feest van het leven dat de dood overwint.

Voor de protestanten staan inkeer, bezinning en gebed centraal.³⁴ Het is een tijd om stil te staan bij het lijden van Jezus en bij het lijden van naasten. Men kan zich bepaalde dingen ontzeggen en het geld dat men overhoudt aan die lijdende naasten geven. Dit komt tot uiting in de 40dagentijdscampagne in samenwerking met Kerk in Actie. De katholieken kennen eenzelfde campagne in de vorm van de Vastenactie.

Aandacht voor het lijdensverhaal van Jezus Christus en het lijden tijdens de veertigdagentijd kan gezien worden als onderdeel van het rituele handelen binnen de christelijke traditie. De verschijningsvormen van het passieverhaal zijn manieren waarop er aandacht wordt besteed aan het passieverhaal en het lijden. Om die redenen zullen de verschijningsvormen van het passieverhaal in deze scriptie worden gezien als onderdeel van het rituele handelen in de periode voor Pasen.

²⁹ Van Loon.

³⁰ Idem.

³¹ Pruijm, F. 'Een kwestie van geven en loslaten'. In: Volzin, februari 2015. pp. 40-43.

³² Idem.

³³ Rkk.nl. 'Veertigdagentijd'. In: rkk.nl (beschikbaar op: <http://www.rkk.nl/katholicisme/encyclopedie/v/veertigdagentijd>, geraadpleegd op 8 juli 2015).

³⁴ Protestantsekerk.nl. '40dagentijd en Pasen: Het feest van leven uit de dood'. In: protestantsekerk.nl (beschikbaar op: <http://www.protestantsekerk.nl/actueel/campagnes/40-dagen-en-pasen/Paginas/40-dagen-en-Pasen.aspx>, geraadpleegd op 8 juli 2015).

Aandacht voor het passieverhaal als onderdeel van een groter ritueel spectrum

In het Engels wordt de veertigdagentijd aangeduid met de term (Great) Lent.³⁵ Deze term komt van het Oud-Engelse woord 'lencen' dat lente betekent. Deze term verwijst naar het seizoen waarmee de vastentijd samenvalt.

De lente is het seizoen van vruchtbaarheid, nieuw leven en het leven dat de dood overwint.³⁶ In veel oude en nieuwe godsdiensten en culturen wordt de lente gevierd met rituelen die overeenkomsten vertonen met de rituelen rondom de veertigdagentijd en het paasfeest. Zo werden de goden Osiris, Adonis en Tammuz in het voorjaar vereerd met een vastenperiode van veertig dagen.³⁷ De Angelsaksen vereerden de godin Ostara, de godin van de vruchtbaarheid. Ostara werd altijd afgebeeld met eieren en lentebloemen.³⁸ De Kelten vierden het feest Beltane, een vruchtbaarheidsfeest dat symbool staat voor licht en leven, maar waarbij ook boete doen en reiniging centraal staan. Heden ten dage is dit ritueel nieuw leven ingeblazen en wordt het gevierd door wicca's en paganisten. Zij verwerken in deze moderne viering van het oude Beltane eveneens elementen van Romeinse vruchtbaarheidsvieringen.³⁹

Eveneens bestaan er seculiere lenterituelen, zoals de lenteschoonmaak, waarbij het huis van top tot teen wordt schoongemaakt, waardoor er een nieuwe en frisse start kan worden gemaakt. Dit ritueel kent veelal praktische redenen, maar zou haar oorsprong hebben in oude religieuze rituelen, zoals de Pesach-schoonmaak: het ontdoen van het huis van *chameets* (gerezen graanproducten) voorafgaand aan de joodse vastentijd voor Pesach.⁴⁰

Aandacht voor het lijdensverhaal van Jezus Christus vindt dus niet enkel plaats tegen de achtergrond van de christelijke vastentijd en het aanstaande paasfeest, maar ook tegen de achtergrond van de komst van de lente. Het voorkomen van het passieverhaal en de aandacht hiervoor beperkt zich dus niet enkel tot de joods-christelijke traditie, maar maakt eveneens onderdeel uit van een groter ritueel spectrum, waarbij het vieren van de lente onderdeel is geworden van onze cultuur. Deze notie kan belangrijk zijn om de populariteit van het passieverhaal te begrijpen in de context van de huidige Nederlandse seculiere samenleving.

³⁵ Van Loon, H. 'Veertigdagentijd in de vroege kerk'. In: [lucepedia.nl](https://www.lucepedia.nl/dossieritem/veertigdagentijd-in-de-vroege-kerk/veertigdagentijd-in-de-vroege-kerk) (beschikbaar op: <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/veertigdagentijd-in-de-vroege-kerk/veertigdagentijd-in-de-vroege-kerk>, geraadpleegd op 8 juli 2015).

³⁶ Pack, D. 'De ware oorsprong van Pasen'. In: [rcg.org](http://rcg.org/nl/boekjes/ttooe-nl.html) (beschikbaar op: <http://rcg.org/nl/boekjes/ttooe-nl.html>, geraadpleegd op 20 oktober 2015).

³⁷ Idem.

³⁸ Halloran, K. 'A History Of Spring Traditions'. In: [motherearthliving.com](http://www.motherearthliving.com/gardening/a-history-of-spring-traditions.aspx?PageId=2) (beschikbaar op: <http://www.motherearthliving.com/gardening/a-history-of-spring-traditions.aspx?PageId=2>, geraadpleegd op 8 juli 2015).

³⁹ Lankester, J en Lankester, K. 'Beltane (Meiavond)'. In: [circewicca.nl](http://www.circewicca.nl/jaar/05.html) (beschikbaar op: <http://www.circewicca.nl/jaar/05.html>, geraadpleegd op 8 juli 2015).

⁴⁰ Nik.nl. 'Pesach'. In: [nik.nl](http://www.nik.nl/joodse-feest-treurdagen/pesach/) (beschikbaar op: <http://www.nik.nl/joodse-feest-treurdagen/pesach/>, geraadpleegd op 8 juli 2015).

1.2.2 Het ritueel-religieuze panorama van Post

Inleiding

De theologie in Nederland is momenteel volop in beweging.⁴¹ Binnen deze beweging zoekt het relatief nieuwe vakgebied Ritual Studies haar plek.⁴² Een belangrijke onderzoeker op dit vakgebied is Post. Recentelijk ligt zijn onderzoeksfocus voornamelijk op de plaats en ruimte van rituelen en op sacrale en rituele zones.⁴³

In dit hoofdstuk zal een korte inleiding worden gegeven op het werk van Post. Hiertoe zal allereerst worden ingegaan op de visie van Post op religie in het publieke domein. Post bepleit recht te doen aan de dynamiek en de verspreiding van ritueel en religie. Vervolgens zal er worden ingegaan op het door Post beschreven ritueel-religieuze panorama waarin hij sacrale en rituele zones beschrijft. De clustering die Post in zijn panorama aanbrengt ligt aan de basis van zijn model voor sacraal-rituele velden, dat in paragraaf 1.2.3 zal worden beschreven.

Religie in het publieke domein volgens Post

Wanneer men het verschijnsel van religie in het publieke domein wil onderzoeken, dan pleit Post ervoor om niet te redeneren vanuit de abstractie van religie, maar vanuit de manifestaties van religie in de cultuur en samenleving.⁴⁴ In zijn onderzoeken neemt Post religieuze praktijken en rituelen, ofwel de 'praxis pietatis' als uitgangspunt. Daarbij maakt hij onderscheid tussen vroomheid (welke hij definieert als gesitueerde spiritualiteit) en religie enerzijds, en religieuze praktijken en rituelen anderzijds.⁴⁵ Enkel door de praxis kan men doordringen tot religie en vroomheid, omdat in de praxis religie zichtbaar wordt.

Wanneer religieuze praktijken en rituelen als uitgangspunt voor een onderzoek worden gebruikt, dan is het belangrijk om duidelijk te hebben wat Post onder die termen verstaat. Post definieert een ritueel als volgt:

Een ritueel is een min of meer herhaalbare sequentie van handelingselementen, die van een louter functionele een symbooldimensie krijgt door formalisering, stileren en situering in plaats en tijd. Individuen en groepen brengen daarmee enerzijds hun ideeën en idealen, identiteiten en

⁴¹ Post, P. 'Na de lange jaren zestig. Liturgiewetenschappen en *Ritual Studies*: opkomst, typering en actuele uitwerking van een relatie.' In: Jaarboek voor liturgie-onderzoek 22 (2006). pp. 89-111.

⁴² Zie voor meer informatie over het vakgebied Ritual Studies bijlage 1.

⁴³ Tilburguniversity.edu. 'CV Prof. dr. P.G.J. Post'. In: tilburguniversity.edu (beschikbaar op: <https://www.tilburguniversity.edu/webwijs/show/p.g.j.post/>, geraadpleegd op 13 augustus 2015).

⁴⁴ Post, P. 'Heilige velden. Panorama van ritueel-religieuze presenties in het publieke domein'. In: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2010, 3(1). pp. 70-91.

⁴⁵ Idem.

*mentaliteiten tot expressie, anderzijds worden die daardoor gevormd, gevoed en onderhouden.*⁴⁶

Post pleit daarbij voor een open definitie voor religie. Hij stelt dat er geen plekken bestaan waar religie niet op de een of ander wijze kan worden gevonden.⁴⁷ Post gebruikt voor deze plekken de term 'sacrale domeinen', in navolging van Mathew Evans. Een sacraal domein kan vier types van sacraliteit omvatten: de persoonlijke, de 'civiele', de religieuze en de spirituele sacraliteit.⁴⁸ De religieuze sacraliteit omvat de institutionele, aan tradities gebonden religie. De spirituele sacraliteit is de categorie van spiritualiteit, het religieuze en het basale sacrale. Door het sacrale domein op deze wijze op te vatten kan men volgens Post recht doen aan de brede *range* van religie. Tegelijkertijd doet deze opvatting recht aan de dynamiek en de brede verspreiding van religie.⁴⁹

Het ritueel-religieuze panorama

Een belangrijk onderdeel van het onderzoek van Post is het bijhouden van een ritueel-religieus panorama. Hiertoe brengt hij systematisch in kaart hoe en in welke sacrale en rituele zones de 'praxis pietatis' zich in ons land manifesteert.⁵⁰ Uit zijn panorama blijkt dat ritualiteit en religieuze praktijken aan verandering onderhevig zijn. Bovendien zijn zij volop traceerbaar in het publieke en het semi-publieke domein.

Om structuur aan te brengen in zijn ritueel-religieus panorama onderscheidt Post negen verschillende clusters waarin hij de dynamiek in religie en rituelen situeert en typeert.⁵¹ Post onderscheidt en beschrijft de volgende negen clusters:

1. Het kerkelijk domein

Allereerst onderscheidt Post het instituut of het (kerk)gebouw, ook wel het kerkelijke domein. Door gebrek aan financiële middelen, teruglopend kerkbezoek en een tekort aan ritueel-pastorale experts zullen de katholieke en PKN kerkgemeenschappen een kwart van al hun gebouwen moeten afstoten.⁵² Tegelijkertijd trekken kerken soms ook steeds meer mensen. Kerken worden het podium voor samenkomst, debat, publieke rituelen, manifestaties en allerlei vormen van bezinning en spiritualiteit.⁵³ Aan evangelisch-reformatorische kant worden zelfs grote nieuwe 'refo-dromes'

⁴⁶ Idem.

⁴⁷ Idem.

⁴⁸ Idem.

⁴⁹ Idem.

⁵⁰ Idem.

⁵¹ Post (2009).

⁵² Idem.

⁵³ Idem.

gebouwd.⁵⁴

Binnen het kerkelijke domein zijn er verschillende verschuivingen waar te nemen, waarbij het belang van de kerk als instituut op bepaalde plaatsen afneemt, maar op andere plaatsen juist toeneemt. Zo weten mensen nog altijd de kerk te vinden met Kerstmis en voor vieringen van overgangsrituelen. Ook de kerkelijke presentie op internet neemt toe. Met Pasen blijft de kerk echter vaak leeg.⁵⁵

2. Het stiltecentrum

In de afgelopen decennia is er een netwerk aan stiltecentra ontstaan in inrichtingen, ziekenhuizen, scholengemeenschappen, kantoren, winkelcentra en luchthavens.⁵⁶ Deze stiltecentra kunnen verschillende vormen aannemen. De ruimtes kunnen een eigen religieuze identiteit hebben, of juist multireligieus of algemeen zijn. In de praktijk is deze typologie vaak vloeiend.⁵⁷ Stiltecentra zijn semipublieke rituele plekken, waardoor zij zich ergens tussen het private en het publieke domein situeren.⁵⁸

3. Het devotieel repertoire

Het publieke domein dient steeds vaker als podium voor populaire religieuze cultuur of devotieel repertoire.⁵⁹ Post schaaft onder het cluster van het devotieel repertoire het brede spectrum van Mariadevotie, processies, bedevaarten, heiligdomsvaarten en pelgrimages. Dit cluster wint met name in het Nederland 'boven de rivieren' aan populariteit.⁶⁰

4. Rituelen van de as van het leven en jaar

Niet enkel binnen het instituut kerk, maar ook daarbuiten bestaat er steeds meer aandacht voor overangsriten.⁶¹ Geboorte, opgroeien, volwassen worden, nieuwe relaties, beëindigde relaties, ouder worden en in het bijzonder het sterven gaan samen met allerlei rituelen. Bij veel van deze rituelen bestaat er een expliciete hang naar publieke manifestatie. Men kan hierbij denken aan grote ooievaars in de tuin of foto's van het bruidspaar of de Abraham op lantarenpalen.⁶² Naast deze overangsriten bestaan er ook veel rituele uitingen die een jaarcyclus kennen. De christelijke

⁵⁴ Post (2009).

⁵⁵ Post (2010).

⁵⁶ Post (2010).

⁵⁷ Post (2009).

⁵⁸ Post (2010).

⁵⁹ Idem.

⁶⁰ Idem.

⁶¹ Post (2010).

⁶² Idem.

kalender speelt hierbij nog altijd een belangrijke rol in het Nederlandse publieke domein.⁶³

5. Het ex officio-ritueel

Niet enkel individuen, maar ook officiële instanties kennen rituelen gebonden aan de as van het leven of de as van het jaar.⁶⁴ Gedacht kan worden aan het doorknippen van lintjes, de rol van de koning(in) bij bepaalde vaste gelegenheden, kransleggingen, het in acht nemen van een of twee minuten stilte, inburgeringsrituelen en het burgerlijk huwelijk. Ook categoriale riten, riten voor een bepaalde categorie of groep in onze samenleving, zoals de krijgsmacht, justitiële inrichtingen, scholen, ziekenhuizen en zorginstellingen komen veelvuldig voor. Bij categoriale riten krijgen rituelen vorm in overeenstemming met de groepscultuur.

6. Het herdenkingsritueel

Een ritueel dat sinds de jaren negentig van de vorige eeuw een steeds belangrijkere plaats in onze samenleving inneemt is het herdenkingsritueel. Dit ritueel komt zo veelvuldig voor dat er zelfs al bijna sprake is van een traditioneel standaardritueel voor na een ramp.⁶⁵ Eveneens ontstaan er steeds meer nieuwe vormen van herdenkingsrituelen, zoals herdenkingsrituelen door lotgenotengroepen. Ook de vieringen van vier en vijf mei vallen binnen dit cluster.

7. Het healing ritueel

Een ander veel voorkomend ritueel is het ritueel gericht op heling, genezing of het afwerpen van kwade machten.⁶⁶ Een aantal van deze rituelen is zeer bekend en staat vaak in een negatief daglicht. Men kan hierbij denken aan gebedsgenezingspraktijken. Dit cluster omvat echter een veel breder spectrum van rituelen. Ook allerlei rituele praktijken zoals deze beschreven worden in tijdschriften als de 'Happinez' en de 'Flow' vallen binnen dit cluster.

8. Het culturele ritueel

Al sinds lange tijd bestaat er een relatie tussen kerkelijk ritueel en folklorisering, historisering, musealisering en esthetisering.⁶⁷ Tijdens films, concerten, theaterproducties, performances, musicals, manifestaties, festivals en musea ziet men allerlei rituele en religieuze componenten.⁶⁸ Er worden films, musicals en theaterproducties gemaakt over Bijbelverhalen, in een concert van

⁶³ Idem.

⁶⁴ Idem.

⁶⁵ Idem.

⁶⁶ Idem.

⁶⁷ Post (2009).

⁶⁸ Post (2010).

Madonna zit een kruisigingsscène en in musea vinden exposities plaats rondom rituelen. Rituelen worden toegeëigend als cultuur.⁶⁹ Tegelijkertijd vindt eenzelfde beweging ook andersom plaats. Zo moet er voor het betreden van de Sint Servaas in Maastricht altijd toegang betaald worden, ook wanneer men enkel een kaarsje op wil steken. Een ander voorbeeld hiervan is het houden van zondagochtendiensten tegen de achtergrond van een museum.⁷⁰ Er is hierbij niet enkel sprake van referenties aan institutionele vormen van religie: veel vaker nog is er sprake van een relatie tussen cultuur en het irrationele, het mysterie of spiritualiteit.⁷¹

9. Ritualiteit in sport, vrije tijd en natuur

Binnen het ritueel-liturgisch onderzoek wordt een belangrijke plek ingenomen door de '*leisure culture*', het brede veld van de vrije tijd.⁷² Dit domein hangt in de context van ritualiteit vaak samen met sport en natuur. Post benoemt in het bijzonder de wandelcultuur met de voettocht naar Santiago de Compostella als bekendste uiting van dit domein.

Ook op andere manieren kan ritualiteit gerelateerd zijn aan sport, vrije tijd en natuur. Zo bestaan er verschillende rituelen rondom sportspektakels zoals het WK of het EK voetbal.⁷³ Een ander voorbeeld is het Natuurbelevingscentrum de Oostvaarders in Almere, waarbij men met zicht op de natuur kan mediteren.⁷⁴

De negen door Post beschreven clusters vormen de basis voor zijn model van sacraal-rituele velden. In de beschrijving van de clusters wordt duidelijk dat religie en ritualiteit in het huidige Nederlandse publieke domein aan veranderingen onderhevig zijn. In zijn model probeert Post deze dynamiek te vatten. In de volgende paragraaf zal verder worden ingegaan op het model voor sacraal-rituele velden.

⁶⁹ Post (2009).

⁷⁰ Idem.

⁷¹ Post (2010).

⁷² Post (2009).

⁷³ Idem.

⁷⁴ Post (2010).

1.2.3 Het model van sacraal-rituele velden

Inleiding

Om het ritueel-religieuze panorama en de daarin beschreven dynamiek te kunnen analyseren ontwikkelde Post een model dat hij het model van de sacraal-rituele velden of zones noemt.⁷⁵ Post omschrijft de velden of zones als de ruimte die gecreëerd wordt door een interactie tussen de representaties van de ruimte, de geleefde ruimte en de handelingen in deze ruimte. Een sacraal-ritueel veld is dan een dergelijke ruimte waarin het sacrale of het rituele gevonden kan worden.

Het model van sacraal-rituele velden is nog in ontwikkeling. Nieuwe inzichten zorgen voor aanpassingen van het door Post beschreven model. In deze paragraaf zullen het eerste model en de belangrijkste ontwikkelingen daarin worden beschreven. Hiertoe zullen twee latere modellen die door Post werden gepubliceerd worden aangehaald.

Het eerste model

Post introduceerde zijn model voor sacraal-rituele velden in het Jaarboek voor liturgieonderzoek van 2009.⁷⁶ In dit eerste model onderscheidt Post negen verschillende identiteiten, welke hij distilleert uit zijn ritueel-religieuze panorama: het ritueel-religieus podium, het *empowerment* profiel, het diaconaal, missionair profiel, het *healing* profiel, het 'anamnetisch' profiel, het esthetisch profiel, het 'recreationeel' profiel, het natuurprofiel en het 'heterotopisch' profiel. Post ziet identiteiten aan de ene kant als lokale, regionale en nationale afbakeningen en profileringen. Tegelijkertijd vat hij deze identiteiten ook op als het zoeken naar nieuwe passende configuraties van symbolen en symbolische praktijken, het zoeken naar een nieuwe plek en vorm voor de expressie van idealen, ideeën, mentaliteiten en dromen.⁷⁷ Belangrijk bij deze identiteiten is om deze identiteit als relatief te zien. Naast en onder een identiteit spelen altijd ook andere identiteiten een rol. Post omschrijft een identiteit hierbij als een cultureel, maatschappelijk proces in een context.

De negen identiteiten behoren tot verschillende sacraal-rituele velden. Het eerste model van Post kent vijf velden, welke Post benoemt als clusters: het 'religieuze cluster', het cluster van *healing*, het cluster van gedenken en herdenken, het 'culturele' cluster en het 'recreationele' cluster.

De negen identiteiten volgens Post

De eerste identiteit, het ritueel-religieus podium, spreekt het meest voor zichzelf. Tot deze identiteit behoren de institutionele manifestaties van religie, zoals het kerkgebouw, de eredienst en de

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ Post (2009)

⁷⁷ Idem.

ambtsdragers. De tweede identiteit is het *empowerment* profiel, dat verwijst naar de identiteitsverlenende potentie van religie en ritueel. Voorbeelden hiervan zijn de migrantenkerken die een sociaal-cultureel profiel willen behouden of nastreven en de processies door rooms-katholieken. Deze identiteit heeft een sterke sociale functie.

Het diaconaal, missionair profiel draait om presentie. Ritueel kapitaal wordt beschikbaar gesteld aan anderen, bijvoorbeeld via het verlangen een open en gastvrije kerk te willen zijn. De vierde identiteit is het *healing* profiel, een identiteit die zich kenmerkt door het zoeken naar heil en heling. Rituelen passend bij deze identiteit zijn bezweringsrituelen.

Het 'anamnetisch' profiel omvat alles wat te maken heeft met de gedenkcultuur, de omgang met het verleden en met erfgoed. Hieronder valt de ritualiteit in de dialectiek van verleden, heden en toekomst. Binnen het esthetische profiel worden religie en ritueel geprofileerd via schoonheid. Het gevaar bij dit profiel is dat religie en ritueel gereduceerd worden tot enkel de esthetische dimensie.

Het 'recreationeel' profiel omvat toerisme en sport. Op deze plekken is plaats voor spel, verbeelding, dromen en verwachtingen. Een identiteit die nauw verbonden is met dit profiel is het natuurprofiel, een identiteit die de natuurlijn omvat die vanouds onderdeel uitmaakt van alle rituele en religieuze tradities. Een goed voorbeeld hiervan is de dominantie van de natuur binnen het Keltisch christendom.

Het laatste profiel is het 'heterotopisch' profiel. Dit profiel is afgeleid van Michel Foucaults concept van heterotopie (letterlijk: andere ruimte), verwijzend naar het feit dat op bepaalde plekken dromen, betovering, verbeelding en utopieën een plek krijgen. Het concept van heterotopie zal in paragraaf 2.2.1 nader worden uitgewerkt.

De sacraal-rituele velden

Post plaats de verschillende identiteiten/profielen binnen vijf velden. Het ritueel-religieus podium, het *empowerment* profiel en het diaconaal, missionair profiel vallen onder het religieuze cluster. Het *healing* profiel valt onder de cluster van *healing*. Onder het cluster van gedenken en herdenken valt het 'anamnetisch' profiel. Het esthetisch profiel valt onder het 'culturele' cluster. Tenslotte omvat het 'recreationele' cluster het 'recreationeel'- en het natuurprofiel.

Het heterotopisch profiel

Post vat zijn model samen in een schema van sacraal-rituele velden. Opvallend hierbij is de plaats die het 'heterotopisch' profiel inneemt. Hoewel Post het 'heterotopisch' profiel aan de ene kant omschrijft als een van de negen identiteiten, omschrijft hij dit profiel tegelijkertijd als een zesde sacraal-ritueel veld dat over de vijf andere velden heen valt. Het heterotopisch gebied is een veld

van overlap, dat verbonden kan worden met identiteiten die religieuze en rituele repertoires en plekken inbrengen in een cultuur.⁷⁸ Het veld heterotopie wordt door Post beschreven als de *core business* van religie: rituelen waarbij mythe, symbool en verbeelding samengaan. In hoofdstuk 2 zal hier verder op worden ingegaan.

Aanpassingen aan het eerste model

Nieuwe inzichten zorgen voor aanpassingen aan dit eerste model. In 2010⁷⁹ en in 2015⁸⁰ publiceerde Post nieuwe varianten van zijn eerdere model. De verandering in de terminologie en het aantal sacraal-rituele velden laat zien dat Post duidelijk nog zoekende is naar een model dat het huidige ritueel-religieuze panorama het beste weergeeft. In de volgende alinea's zullen de belangrijkste aanpassingen in het model worden beschreven.

Het model van 2010

In het tweede door Post beschreven model komen de eerder beschreven identiteiten niet meer zo sterk naar voren. Eveneens omschrijft hij de velden niet meer als clusters, maar als veld of zone. Deze zones moeten niet worden gevat als een zone met grenzen en afbakeningen, maar als een zone waarbinnen een zekere identiteit naar voren komt. Hierdoor ontstaat er een samenspel tussen deze identiteit en de plaats, de situering, de culturele praktijken en de representaties.

Post onderscheidt de volgende vijf velden: het religieus veld, het veld van *healing*, het veld van *memorial culture*, het 'cultureel' veld en het veld van *leisure culture*. Post overweegt echter om aan zijn model twee nieuwe velden toe te voegen: het veld van de morele ruimte en het veld van de *ex officio*-rituelen.

Het model van 2015

Dit derde model verschilt van de eerste twee doordat er in dit model slechts vier velden worden benoemd: het religieus veld, het veld van *memorial culture*, het 'cultureel' veld en het veld van *leisure culture*. In dit model is het veld *healing* komen te vervallen. Ook de velden die Paul Post aan het tweede model overwogen heeft toe te voegen zijn weg gelaten. *Healing* heeft echter nog wel haar plaats binnen het model, namelijk als onderdeel van alle vier de velden. Ook heterotopie is een element dat alle velden gemeenschappelijk hebben. Post benoemt de heterotopie zelfs als een basisdimensie van de sacraal-rituele velden.

⁷⁸ Post (2009).

⁷⁹ Post (2010).

⁸⁰ Post, P. 'Cyberspace als Ritual Space'. In: Gerhards, A; de Wildt, K. 'Band 12. Der sakrale Ort im Wandel'. Würzburg 2015.

Toepassing van het model

Post gebruikt zijn model van sacraal-rituele velden voor de analyse van de actuele dynamiek op het terrein van religie, cultuur en ritueel.⁸¹ Zijn model laat zien dat sacraliteit niet enkel is voorbehouden aan het religieuze veld, maar dat er processen van transfer plaatsvinden, waarbij het sacrale zich verplaatst van het ene naar het andere veld. Tijdens deze processen van transfer kan het sacrale andere vormen aannemen. Daarbij zijn ook de overgangen tussen de verschillende velden vloeiend geworden.⁸²

Eveneens zijn handelingen of plaatsen vaak niet meer te verbinden met één enkel veld. Volgens Post kan het succes en het falen van rituelen hierdoor worden verklaard: wanneer een ritueel kan worden verbonden met meerdere velden, is volgens Post de kans groter dat een ritueel wordt verankerd in de samenleving.⁸³

⁸¹ Post, P. 'Perspectieven op sacraliteit. Op zoek naar actuele sacraliteitstendenties rond kloosters'. In: Jaarboek voor liturgieonderzoek 28 (2012). pp. 9-26.

⁸² Idem.

⁸³ Idem.

1.2.4 Samenvatting

Tijdens de veertigdagentijd is er in het Nederlandse publieke domein veel aandacht voor verschillende verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus. Deze aandacht bestaat tegen de achtergrond van de veertigdagentijd, de periode waarin christenen zich voorbereiden op het feest van Pasen. Aandacht voor het lijdensverhaal van Jezus en het lijden van de naaste speelt in deze periode een belangrijke rol in het (rituele) handelen van christenen. Om die reden wordt er in deze scriptie voor gepleit de verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus te zien als vormen waarop er in de veertigdagentijd uiting wordt gegeven aan het rituele handelen. De veertigdagentijd en het feest van Pasen vallen echter eveneens samen met het begin van de lente. Er bestaat een groot spectrum van religieuze, seculiere en culturele rituelen rondom het begin van de lente. De aandacht voor het passieverhaal vindt dus niet enkel plaats als onderdeel van het rituele handelen tijdens de veertigdagentijd, maar eveneens tegen de achtergrond van een groter spectrum van ritueel handelen.

Religieuze praktijken en ritueel handelen zijn in Nederland in vele verschillende sacrale en rituele zones aanwezig. Post bracht deze aanwezigheid systematisch in kaart. Uit zijn ritueel-religieuze panorama blijkt dat ritualiteit en religiositeit aan verandering onderhevig zijn. Bovendien zijn ze volop traceerbaar in het publieke en het semi-publieke domein. Post vat zijn ritueel-religieuze panorama samen in negen verschillende clusters.

Om het ritueel-religieuze panorama te kunnen analyseren ontwikkelde Post zijn model van sacraal-rituele velden. In dit model worden verschillende velden weergegeven, die gevat moeten worden als een zone waarbinnen een zekere identiteit naar voren komt. Post ziet een identiteit als een lokale, regionale en nationale afbakening en profilering, waarbinnen er wordt gezocht naar nieuwe passende configuraties van symbolen en symbolische praktijken en naar een nieuwe plek en vorm voor expressie van idealen, ideeën, mentaliteiten en dromen. Binnen een veld bestaat er een samenspel tussen deze identiteit en de plaats, de situering, de culturele praktijken en de representaties. Bovendien spelen *healing* en heterotopie een belangrijke rol in ieder veld.

Met zijn model wil Post de dynamiek en de verspreiding van rituelen en religieuze praktijken analyseren. Ritualiteit en religiositeit veranderen van vorm en van plaats. Hierdoor kunnen zij zich bewegen tussen verschillende velden en verbonden worden met verschillende velden. Volgens Post kan het succes van een ritueel worden verklaard door de mogelijkheid om met verschillende velden verbonden te worden.

1.3 De inhoud van de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus

Inleiding

In de drie verschijningsvormen van het passieverhaal staat het lijdensverhaal van Jezus Christus centraal. Wanneer men kijkt naar de populariteit van de drie verschijningsvormen van het passieverhaal, dan kan men zich wat betreft deze inhoud verschillende dingen afvragen. Men kan zich bijvoorbeeld afvragen hoe men kan verklaren dat een film, een muziekstuk en een evenement waarin een christelijk verhaal centraal staat zo populair kan worden in onze hedendaagse seculiere samenleving. Eveneens kan men zich afvragen waarom nu juist een verhaal over het lijden zo populair kan worden, en niet een verhaal over bijvoorbeeld de geboorte of de handelingen. In deze scriptie zullen deze twee aspecten van de inhoud centraal staan. Hiertoe zal er in deze paragraaf een theoretisch kader worden geschetst rondom aandacht voor het lijden en religie en ritualiteit in het publieke domein.

In dit hoofdstuk zal er aan de hand van recente en minder recente gebeurtenissen een beeld worden geschetst van de manieren waarop er in de huidige Nederlandse samenleving aandacht is voor het lijden. Hierdoor zal duidelijk worden tegen welke achtergrond de aandacht voor het lijden in de drie verschijningsvormen van het passieverhaal bestaat. Vervolgens zal worden ingegaan op de aanwezigheid van religie en ritualiteit in het publieke domein. Hiertoe zal er aan de hand van het WRR-rapport 'Geloven in het publieke domein' een beschrijving worden gegeven van de aanwezigheid van geloven in het huidige Nederlandse publieke domein. Bijzondere aandacht zal er zijn voor de religieuze transformatie die zich heeft voorgedaan.

1.3.1 Aandacht voor het lijden in het publiek domein

Inleiding

In de benadering van de inhoud van de drie verschijningsvormen van het passieverhaal is ervoor gekozen twee aspecten uit te lichten: de aandacht voor Jezus Christus en de aandacht voor het lijden. In de aandacht voor het lijden staan de drie verschijningsvormen niet op zichzelf. Op allerlei manieren bestaat er in het publieke domein aandacht voor lijden. Vaak gaat het bij deze aandacht om aandacht voor schokkende gebeurtenissen. Hierbij valt op dat er in de huidige samenleving de behoefte bestaat om collectief en publiekelijk te reageren op deze gebeurtenissen. Deze reacties kunnen re-actief zijn, maar ook gereguleerd door een (liturgische) jaarkalender.

Publiekelijke aandacht voor het lijden

Onze westerse samenleving is naast een kennissamenleving ook een emotiesamenleving.⁸⁴ Pieters en zijn collegae stellen dat op individueel niveau wordt getracht om de Verlichting te vervolmaken, terwijl er op collectief niveau een emancipatie van emoties, gevoelens, driften en verlangens in gang lijkt te zijn.⁸⁵ Emoties zijn geen taboe meer.⁸⁶

Emoties worden hierdoor steeds meer geuit in het publieke domein. Men reageert publiekelijk op allerlei gebeurtenissen, waaronder gebeurtenissen waarbij er sprake is van lijden. Beunders beschrijft een trend in deze publieke reactie op dergelijke gebeurtenissen, welke zichtbaar is sinds de jaren negentig van de vorige eeuw. Hij benoemt deze trend als het publiekelijk huilen.

Volgens Beunders dragen de rampen van het begin van de 21e eeuw bij aan een versterking van deze trend van publiek huilen. Na de vuurwerkram্প in Enschede, de caféram্প in Volendam, de MKZ-crisis en in het bijzonder de gebeurtenissen van 11 september 2001 werd er op grote schaal publiekelijk gereageerd op dit lijden.⁸⁷ Deze uitingen waren niet enkel publiekelijk, maar ook collectief.

Collectieve aandacht voor het lijden

De door Beunders beschreven publiekelijke uitingen van emoties en reacties op lijden zijn ook in het tweede decennium van de 21^e eeuw nog heel actueel. Emoties worden geuit en er wordt massaal

84

Houtman, D. 'Wetenschap, religie en emotie in een onttoverde wereld' in: Pieters, W. 'Gevoel voor kennis'. Amsterdam, 2009.

⁸⁵ Pieters, W; Popkema, M; Broekhans, B; et al. 'Gevoel voor kennis, emoties in de kennissamenleving' in: Pieters, W. 'Gevoel voor kennis'. Amsterdam, 2009.

⁸⁶ Idem.

⁸⁷ Idem, pp. 15-16.

gereageerd op lijden door samen op te staan of in actie te komen tegen het lijden. Een goed voorbeeld hiervan is de manier waarop er in Nederland werd omgegaan met het lijden veroorzaakt door de grote aardbeving in Nepal op 25 april 2015. De Nederlandse media berichtten over vele verschillende lokale initiatieven om geld op te halen voor de slachtoffers van de aardbeving.⁸⁸ Eveneens was er een landelijke grote actie van de Samenwerkende Hulporganisaties, ook wel Giro555 genoemd. Binnen een week werd er bijna 19 miljoen euro opgehaald voor de slachtoffers van de natuurramp.⁸⁹

Nederland komt niet enkel massaal in actie na een (natuur)ramp elders op de wereld. Ook voor nationale rampen is er veel aandacht. In deze context kan men denken aan acties om geld op te halen om allerlei ziektes te bestrijden, zoals het beklimmen van de Alpe d'HuZes om geld op te halen voor de bestrijding van kanker, het Kinderkankergala om geld op te halen voor de bestrijding van kinderkanker, of de Ice Bucket Challenge om geld op te halen voor de bestrijding van ALS.

Andere voorbeelden van collectieve reacties op lijden zijn het oprichten van gedenkmonumenten, het organiseren van herdenkingsbijeenkomsten of het organiseren van een stille tocht. Deze dingen gebeuren vaak na een onverwacht en vaak onnodig overlijden, bijvoorbeeld wanneer iemand door geweld of een ongeluk om het leven is gekomen. In het bijzonder de stille tocht wint in de laatste decennia aan populariteit. Stille tochten brengen vaak veel mensen op de been, die allen hun eigen reden hebben om mee te lopen, bijvoorbeeld het verlangen om de familie en betrokkenen te steunen⁹⁰, als eerbetoon, uit respect, of om aan te geven dat ze dit allemaal niet hadden gewild⁹¹. Onverwachte en onnodige sterfgevallen zijn echter niet de enige aanleidingen tot stille tochten. Ook om dierenleed te gedenken worden er stille tochten georganiseerd.⁹² Ten slotte werd er in 2014 een stille tocht georganiseerd om de dood van Jezus te herdenken.⁹³

Aandacht voor het lijden: re-actief of gereguleerd

Wanneer gekeken wordt naar publieke en collectieve reacties op lijden, dan valt op dat deze verschijnselen vaak een reactie zijn op een bepaalde gebeurtenis. Na de ramp met de MH17 was

⁸⁸ Bijvoorbeeld: AD Groene Hart. 'Actie voor slachtoffers van aardbeving Nepal'. In: AD Groene Hart, 12 juni 2015.

⁸⁹ Redactie. '19 miljoen op Giro555, dodental Nepal bijna 8000'. In: Trouw, 8 mei 2015.

⁹⁰ Wagemans, M. 'Stille tocht voor overleden Peuter in Rotterdam'. In: Metro, 9 juni 2015.

⁹¹ Nijs, Y. 'Duizend lopers stille tocht Uden: indrukwekkend eerbetoon aan doodgestoken Ossenaar Joeri Edelijn'. In: omroepbrabant.nl (beschikbaar op <http://www.omroepbrabant.nl/news/2296691413/Duizend+lopers+stille+tocht+Uden+indrukwekkend+eerbetoon+aan+doodgestoken+Ossenaar+Joeri+Edelijn.aspx>, geraadpleegd op 12 juni 2015).

⁹² Omroepflevoland.nl. 'Stille tocht voor dood hond afgeblazen uit vrees voor rellen'. In: omroepflevoland.nl (beschikbaar op <http://www.omroepflevoland.nl/nieuws/124038/lelystad-stille-tocht-voor-dode-hond-afgeblazen-uit-vrees-voor-rellen>, geraadpleegd op 12 juni 2015).

⁹³ Don, S. "De stille tocht moet mensen prikkelen". In: AD/Rotterdams Dagblad, 3 april 2014.

men gezamenlijk een minuut stil, waarna de stilte werd voortgezet bij iedere repatriëring. Na de dood van Mitch Henriquez volgde een stille tocht. Na de rampzalige aardbeving in Nepal volgden allerlei acties om geld op te halen voor Giro 555. In elk van deze gevallen is er sprake van een duidelijke aanleiding die zorgt voor een collectieve publieke reactie.

Naast deze publieke reacties naar aanleiding van bepaalde gebeurtenissen, zijn er ook nog de gebeurtenissen als het Kinderkankergala of collecteweken van bijvoorbeeld de Hartstichting die zonder directe aanleiding lijken plaats te vinden. Deze acties worden echter streng gereguleerd. Zo kent het Centraal Bureau Fondsenwerving (CBF) een collecterooster, waarin aangegeven wordt voor welk goed doel er in welke week mag worden gecollecteerd.⁹⁴ Ook de aandacht voor het lijdensverhaal van Jezus wordt gereguleerd. Deze aandacht bestaat voornamelijk in de veertigdagentijd, welke is vastgelegd in de liturgische jaarkalender.

In het Nederlandse publieke domein bestaat er op verschillende manieren aandacht voor lijden. In deze paragraaf zijn hiervan verschillende voorbeelden gegeven. Daarbij valt op dat deze aandacht voor het lijden veelal gereguleerd of het gevolg van een schokkende gebeurtenis is. Verder bestaat er sinds de jaren negentig van de vorige eeuw steeds meer de behoefte om publiekelijk en collectief te reageren op lijden.

⁹⁴ CBF.nl. 'Roosters'. In: cbf.nl (beschikbaar op: <http://www.cbf.nl/collecterooster/roosters/>, geraadpleegd op 7 juli 2015).

1.3.2 Geloven in het publieke domein

Inleiding

In de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus staat een christelijk verhaal centraal. Dat deze verschijningsvormen zo populair kunnen worden lijkt echter niet overeen te komen met de toenemende secularisatie van de wereld.

Religie is tegenwoordig een veel besproken onderwerp in het publieke domein. Hoewel er sprake is van een toenemende secularisatie van de westerse wereld, neemt het belang van geloof op verschillende plaatsen toe. De kerken lopen leeg, maar steeds meer mensen geven aan spirituele ervaringen te hebben.

In deze paragraaf zal er een overzicht worden geschetst van een aantal belangrijke ontwikkelingen die zich in Nederland hebben voorgedaan op het gebied van geloven en religie in het publieke domein. Hiertoe zal allereerst worden ingegaan op de secularisatiethese. Vervolgens zal er, gebruikmakend van het WRR-rapport 'Geloven in het publieke domein', een ander beeld worden geschetst. Deze beelden kunnen inzichtelijk maken hoe secularisatie toch samen kan gaan met een populair christelijk verhaal.

Secularisatiethese

In het begin van de twintigste eeuw was er sprake van een moderniseringsproces. Deze ontwikkeling zou volgens velen leiden tot toenemende rationalisering. Volgens Weber was het ontstaan van een onttoverde wereld, waarin geen plaats meer is voor religie, een logisch gevolg van deze toenemende rationalisering.⁹⁵

In diezelfde periode redeneerde Durkheim op eenzelfde wijze: hij meende dat het religieus geloof zou worden vervangen door de wetenschap. Durkheim veronderstelde echter niet dat religie ooit helemaal zou verdwijnen, daar religie volgens hem haar sociale betekenis nooit zou verliezen.⁹⁶ De maatschappij heeft volgens Durkheim religie nodig voor de sociale cohesie en het verstevigen van collectieve gevoelens en ideeën. In samenhang met de veranderende maatschappij zouden bepaalde vormen van religie echter wel veranderen.⁹⁷

In de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw werden deze secularisatietheorieën verder ontwikkeld.⁹⁸ In deze theorieën wordt de nauwe band tussen modernisering en de afname van religie beschreven. De wereld zou in toenemende mate seculier worden. Ook zouden steeds minder

⁹⁵ Van de Donk, W; Plum, R. 'Begripsverkenning'. In: van de Donk, W; Jonkers, A; Kronjee, G; Plum, R. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Amsterdam 2006. p. 28.

⁹⁶ Idem.

⁹⁷ Idem.

⁹⁸ Idem, p. 29.

mensen religieus zijn.

De secularisatiethese staat al enige tijd onder kritiek. De wereld van een eeuw na het ontstaan van de secularisatiethese ziet er anders uit dan Weber en Durkheim voorspelden. Uit empirisch onderzoek naar religie in westerse landen blijkt namelijk geen afsterven of een toenemende marginalisering van religie, maar juist een constant blijven of zelfs een heropleving ervan.⁹⁹

Rapport 'Geloven in het publieke domein'

In 2006 publiceerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) het rapport 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'.¹⁰⁰ Dit rapport wil een bijdrage leveren aan het onderzoek naar de vraag of het voor de overheid noodzakelijk is om naast het principe van de scheiding tussen kerk en staat nieuwe oriëntatiekaders te ontwikkelen om om te kunnen gaan met kwesties van religie in het publieke domein.¹⁰¹

Het rapport laat zien hoe complex de realiteit van geloven in het publieke domein op dit moment is. De realiteit bevindt zich ergens in het midden tussen het aanvaarden van de secularisatiethese en het afwijzen ervan. Er bestaat een dualistisch beeld van secularisering enerzijds en de terugkeer van religie anderzijds.¹⁰²

In Nederland is er, net als in veel andere West-Europese landen, sprake van secularisatie. De traditionele religies zijn in hun gezag, instituties en ledental sterk ondermijnd.¹⁰³ De persoonlijke religieuze binding neemt af.¹⁰⁴ Dit uit zich bijvoorbeeld in een afname van het belang van religie, het aantal mensen dat steun ondervindt van religie, het belang dat men hecht aan God en het aantal mensen dat bidt tot God. Het aantal mensen dat zich tot een religieuze denominatie rekent neemt af. Tegelijkertijd is er sprake van een terugkeer van religie. Zo bestaat er een toename in het aantal mensen dat aangeeft spirituele momenten te ervaren. Deze toename is voornamelijk zichtbaar onder jongeren. Eveneens wordt er nog veel waarde gehecht aan rituelen rondom geboorte, huwelijk of overlijden. De terugkeer van religie uit zich eveneens in de wetenschap en in het publieke domein.¹⁰⁵ Door vooraanstaande wetenschappelijke tijdschriften en verschillende

⁹⁹ Idem, p. 30.

¹⁰⁰ WRR. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie – 13'. In: [www.wrr.nl](http://www.wrr.nl/publicaties/publicatie/article/geloven-in-het-publiek-domein-verkenningen-van-een-dubbele-transformatie-13/) (beschikbaar op: <http://www.wrr.nl/publicaties/publicatie/article/geloven-in-het-publiek-domein-verkenningen-van-een-dubbele-transformatie-13/>, geraadpleegd op 4 augustus 2015).

¹⁰¹ Idem.

¹⁰² Van de Donk, W; Plum, R. 'Begripsverkenning'. In: van de Donk, W; Jonkers, A; Kronjee, G; Plum, R. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Amsterdam 2006. p. 31.

¹⁰³ Van de Donk, W; Jonkers, P. 'Geloven in het publieke domein: een introductie van deze verkenning'. In: van de Donk, W; Jonkers, A; Kronjee, G; Plum, R. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Amsterdam 2006. p. 13.

¹⁰⁴ Idem, p. 74.

¹⁰⁵ Idem, p. 14.

institutes werd er de afgelopen jaren veel aandacht besteed aan het onderwerp religie. Daarnaast zorgt onder andere de opkomst van de islam in de westerse samenlevingen voor de terugkeer van religie in het publieke debat. Om deze redenen wordt er soms gesproken over post- of desecularisatie.¹⁰⁶

Volgens sommigen is dit beeld echter te simpel. Anders dan een terugkeer van religie zou er eerder sprake zijn van een transformatie van religie.¹⁰⁷ Religie komt voor in verschijningsvormen die sterk afwijken van de bekende vorm. Soms is er zelfs sprake van een tegenovergestelde vorm. Religie is niet meer institutioneel gebonden. Er ontwikkelen zich vormen van 'nieuwe religie' die niet te vangen zijn in een overzichtelijk schema.¹⁰⁸

Tegelijkertijd verplaatst religie zich naar andere domeinen, zoals de media of het internet. Er is sprake van religieuze bewustwording en een relatief grote betekenis van spiritualiteit in persoonlijke relaties.¹⁰⁹ In Nederland is er sprake van een vorm van neosecularisatie: er bestaan institutionele veranderingen, maar geen individuele veranderingen in de religieuze beleving. Bovendien is er sprake van het door Habermas benoemde postsecularisme: religieuze inzichten nemen een belangrijke plaats in in het publieke domein.¹¹⁰

Een dubbele transformatie

Tegenwoordig leven we in een tijd die volgens Giddens en Beck de post-fordistische tijd kan worden genoemd.¹¹¹ Deze tijd kenmerkt zich door een diversiteit aan leefstijlen en reflexief gedrag. Consumptiepatronen en leefwijzen verbonden aan sociale klassen of organisaties verdwijnen. Leefstijl, de manier van leven die tot uitdrukking komt in het sociale gedrag en de mentaliteit, wordt het basispatroon van de samenleving.¹¹² In deze leefstijlsamenleving ontstaan er verschillende mentaliteitsgroepen die zich van elkaar onderscheiden door consumptief gedrag, arbeid, politieke oriëntatie, ethische opvattingen en zingeving.

Religieuze zingeving en secularisatie moeten als onderdeel van een bepaalde leefstijl anders worden begrepen.¹¹³ Religie en zingeving worden onderdeel van verschillende leefstijlen. Deze leefstijlen worden niet per se religieus geïdentificeerd. De leefstijl wordt een kader dat in functioneel opzicht equivalent is aan religieuze organisaties en daardoor een alternatief biedt voor deze

¹⁰⁶ Idem.

¹⁰⁷ Idem.

¹⁰⁸ Idem.

¹⁰⁹ Kronjee, G. 'De religieuze transformatie en de sociale cohesie'. In: van de Donk, W; Jonkers, A; Kronjee, G; Plum, R. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Amsterdam 2006. p. 80.

¹¹⁰ Idem, p. 80.

¹¹¹ Idem, p. 75-76.

¹¹² Idem, p. 77.

¹¹³ Idem, p. 79.

organisaties. Doordat er aan de leefstijl een persoonlijke binding kan ontstaan, is er sprake van een bepaalde vorm van institutionalisering van leefstijlen. Religie of spirituele transcendentie zijn daarbij zaken die vooral nuttig zijn voor de persoon en zijn directe omgeving.¹¹⁴

In Nederland is er sprake van een dubbele transformatie. Aan de ene kant vindt er een transformatie plaats in het religieuze landschap, welke een dualistische beeld vertoont van secularisering enerzijds en de terugkeer van religie anderzijds. Het belang van het religieuze instituut neemt af, terwijl het aantal mensen dat aangeeft spirituele ervaringen te hebben toeneemt. Religie neemt andere vormen aan en is zichtbaar op andere plaatsen. Aan de andere kant vindt er een transformatie plaats in het basispatroon van de samenleving. Niet klassen of organisaties, maar leefstijlen liggen aan de basis van de Nederlandse samenleving. Religie en zingeving worden onderdeel van een bepaalde leefstijl. Hierdoor krijgen religie en zingeving een andere betekenis en functie.

¹¹⁴ Idem.

1.3.3 Samenvatting

In de drie verschijningsvormen van het passieverhaal staat het lijdensverhaal van Jezus Christus centraal. Voor deze scriptie is deze inhoud onderverdeeld in twee aspecten: aandacht voor het lijden en aandacht voor een christelijk verhaal. In hoofdstuk 1.3.2 is beschreven tegen welke achtergrond deze aandacht voor het lijden en voor een christelijk verhaal bestaat.

De drie verschijningsvormen van het passieverhaal zijn niet de enige manieren waarop er in het publieke domein aandacht is voor het lijden. In paragraaf 1.3.1 zijn hiervan verschillende voorbeelden gegeven. Opvallend is dat er tegenwoordig steeds meer behoefte bestaat om publiekelijk en collectief te reageren op schokkende gebeurtenissen. Er wordt geld opgehaald, een monument opgericht of een stille tocht georganiseerd. Deze reacties kunnen een recente gebeurtenis als aanleiding hebben, maar ook worden gereguleerd door bijvoorbeeld de kalender.

De drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus zijn eveneens niet de enige manieren waarop er sprake is van religie in het publieke domein. Om een antwoord te vinden op de vraag hoe overheden om moeten gaan met de aanwezigheid van religie in het publieke domein publiceerde de WRR het rapport 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Uit dit rapport blijkt dat er in Nederland sprake is van een religieuze en een maatschappelijke transformatie. Hierdoor veranderen de vorm en plaats van religie, evenals de betekenis en de functie. In het publieke domein en het publieke debat neemt religie echter nog altijd een prominente plaats in.

2. Waar vorm en inhoud samenkomen: het rituele karakter en het thema lijden verder uitgewerkt

Inleiding

In de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus kunnen twee verschillende aspecten worden onderscheiden: de vorm en de inhoud. De drie verschijningsvormen verschillen duidelijk van vorm, maar kunnen allen worden gezien als manieren waarop er tijdens de veertigdagentijd uiting wordt gegeven aan het rituele handelen. Qua inhoud bevatten de drie verschijningsvormen twee belangrijke elementen: de aandacht voor het lijden en de aandacht voor Jezus Christus. Vorm en inhoud zijn nauw verbonden. Zo kunnen de verschijningsvormen gezien worden als vormen waardoor er tijdens de veertigdagentijd uiting wordt gegeven aan het rituele handelen doordat de verschijningsvormen verhalen over het lijden van Jezus Christus. Tegelijkertijd heeft de vorm van de verschijningsvormen ook invloed op de mate waarin er aandacht is voor het lijden in de verschillende verschijningsvormen.

In dit hoofdstuk zal het theoretisch kader verder worden ontwikkeld door dieper in te gaan op het WRR-rapport 'Geloven in het publieke domein'. Uit dit rapport blijkt dat er in de huidige leefstijlmaatschappij twee belangrijke behoeften bestaan: de zingevingbehoefte en de behoefte aan sociale cohesie. Er zal worden gezocht naar verschillende aspecten waarop de drie verschijningsvormen aan die behoeften kunnen voldoen.

In dit hoofdstuk zal er allereerst dieper worden ingegaan op het model van sacraal-rituele velden van Post. In hoofdstuk 1 werd beschreven hoe de mogelijkheid om zich te binden aan verschillende velden het succes van een ritueel kan verklaren. Dit model biedt echter nog een tweede perspectief om het succes van rituelen tegen de achtergrond van de in de samenleving bestaande behoeften te verklaren: de aanwezigheid van heterotopie.

Dit hoofdstuk zal worden afgesloten met een derde perspectief op het succes van rituelen: de rol die rituelen spelen in de sociale cohesie. Dit perspectief kan verklaren waarom collectieve rituelen succesvol kunnen zijn in de leefstijlmaatschappij en de daarin bestaande mentaliteitsgroepen. Op die manier kan dit perspectief een verklaring bieden voor de populariteit van de aandacht voor het lijden.

2.1 Leefstijlmaatschappij en zingeving

Inleiding

In hoofdstuk 1.3.2 is er uitgebreid aandacht besteed aan het in 2006 verschenen WRR rapport 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. In dit rapport is er aandacht voor een religieuze transformatie. Deze transformatie hangt gedeeltelijk samen met een transformatie die zich in de Nederlandse maatschappij heeft voorgedaan, waardoor het basispatroon van de samenleving niet meer uit klassen of organisaties bestaat, maar uit leefstijlen. Een leefstijl is in deze context de manier van leven die tot uitdrukking komt in het sociale gedrag en in de mentaliteit.¹¹⁵

Leefstijlen als basispatroon voor de maatschappij hebben invloed op het religieuze landschap in Nederland. In deze paragraaf zal verder worden ingegaan op de rol die leefstijlen spelen in de religieuze transformatie en de betekenis van zingeving in verschillende leefstijlen. Vervolgens zal er aandacht zijn voor de gevolgen voor de sociale cohesie door het verdwijnen van de religieuze groep binnen de nieuw ontstane mentaliteitsgroepen in de leefstijlmaatschappij.

Leefstijlen en zingevingsbehoeften

Sinds het einde van de twintigste eeuw verklaren leefstijlen steeds meer de gedragingen en voorkeuren van Nederlanders.¹¹⁶ De mens wordt steeds meer gezien als een artiest die zijn eigen leven vorm kan geven en uit kan dragen.¹¹⁷ In deze opvatting staan esthetiek en beleving centraal. Tussen de esthetiek en de beleving van de mentaliteitsgroep en die van de individuele actoren bestaat er een wisselwerking.

In deze leefstijlmaatschappij nemen religie en zingeving een andere plaats in dan in een organisatie- of een klassenmaatschappij. Religie of zingeving zijn daarbij zaken die vooral nuttig zijn voor de persoon en zijn directe omgeving. Hierdoor kunnen zij onderdeel worden van een leefstijl.

Een leefstijl kan in functioneel opzicht equivalent worden aan religieuze organisaties.¹¹⁸ Niet het religieuze instituut, maar de leefstijl bepaalt het sociale gedrag en de mentaliteit. Hierdoor neemt het belang van het religieuze instituut af.¹¹⁹ Er lijken echter geen verschillen te bestaan tussen

¹¹⁵ Kronjee, G. 'De religieuze transformatie en de sociale cohesie'. In: van de Donk, W; Jonkers, A; Kronjee, G; Plum, R. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Amsterdam 2006. p. 77.

¹¹⁶ Kronjee, G; Lampert, M. 'Leefstijlen en zingeving'. In: van de Donk, W; Jonkers, A; Kronjee, G; Plum, R. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Amsterdam 2006. p. 172.

¹¹⁷ Idem, p. 173.

¹¹⁸ Idem, p. 175.

¹¹⁹ Idem.

de zingevingbehoefte van de Nederlanders die in de organisatiemaatschappij leefden en die van de Nederlanders die in de leefstijlmaatschappij leven.¹²⁰ In de leefstijlmaatschappij wordt er niet slechts door het aanbod van de kerken in deze zingevingbehoefte voorzien, maar door zingeving in een bredere spirituele betekenis. Hierdoor worden bepaalde religieuze functies van de kerken overgenomen door bijvoorbeeld popconcerten, toerisme en de televisie.¹²¹

Naast veranderingen in de manieren waarop er in de zingevingbehoefte wordt voorzien, bestaan er ook veranderingen in zingeving zelf en de manieren waarop er aan deze zingeving uiting wordt gegeven. Nog altijd is het transcendent een belangrijke bron van zingeving, maar transcendentie wordt niet langer enkel gevat als het goddelijke, maar meer als 'datgene wat het zelf overstijgt'. Leven naar geloofsregels wordt dientengevolge voor steeds minder mensen belangrijk. Belangrijker is een zorgzame omgang met de ander, in de brede zin van het woord, waarbij men zich zorgzaam op wil stellen jegens de nabije ander, de minder nabije ander en de maatschappij.¹²²

Leefstijlen als basispatroon voor de maatschappij hebben dus verschillende gevolgen voor religie, in het bijzonder voor het religieuze instituut. Religie en zingeving worden onderdeel van een leefstijl. De zingevingbehoefte neemt echter niet af. Nog altijd bestaat er behoefte aan instanties die kunnen voorzien in de zingevingbehoefte. Deze instanties zijn echter steeds minder vaak religieuze instituten. Ook de sociale functie van het religieuze instituut wordt overgenomen door bijvoorbeeld de leefstijl en de hierin ontstane mentaliteitsgroepen. Eveneens bestaat er een andere opvatting van het transcendent, wat onder andere als gevolg heeft dat leven naar geloofsregels van religieuze instituten minder belangrijk wordt.

Religieuze beleving en sociale cohesie

Religieuze beleving vindt niet enkel plaats door een binding met een religieus instituut, maar ook steeds meer zonder binding met een dergelijke groep.¹²³ Dit heeft als gevolg dat het belang van de religieuze groep afneemt. Hierdoor verdwijnt eveneens een belangrijke factor voor de sociale cohesie. In de nieuw ontstane mentaliteitsgroep is echter wel behoefte aan sociale cohesie. Deze sociale cohesie moet gevonden worden in iets anders dan in de religieuze groep. Hierdoor ontstaat er een uitdaging voor de mentaliteitsgroepen. In de loop van dit hoofdstuk zal duidelijk worden hoe rituelen hier een belangrijke rol in kunnen spelen.

¹²⁰ Idem.

¹²¹ Idem.

¹²² Idem, p. 177.

¹²³ Idem, p.175.

2.2 De rol van heterotopie in rituelen

Inleiding

In hoofdstuk 1.2.3 is er een overzicht gegeven van het model van sacraal-rituele velden van Post. Dit model is in ontwikkeling, waardoor er zich onder andere veranderingen hebben voorgedaan in het aantal sacraal-rituele velden. Een andere ontwikkeling is de plaats die heterotopie inneemt in het model. Post maakt in zijn modellen gebruik van de term heterotopie, zoals deze door Foucault in 1984 werd beschreven. Heterotopie voegt aan rituelen een extra dimensie toe, namelijk de mogelijkheid om binnen het ritueel dromen, betovering, verbeelding en utopieën een plek te geven en ligt ten grondslag aan alle sacraal-rituele velden.

In de huidige samenleving is er nog altijd sprake van een grote zingevingsbehoefte. In de vorige paragraaf werd gesteld dat andere instanties dan de kerk steeds vaker voorzien in de zingevingsbehoefte. In het WRR rapport worden instanties beschreven die ook voorkomen in Posts ritueel-religieuze panorama. In deze paragraaf zal er een perspectief worden geboden waardoor verklaard zou kunnen worden hoe deze instanties door de heterotopische dimensie kunnen voorzien in de zingevingsbehoefte. Hiertoe zal er allereerst worden ingegaan op de definitie van heterotopie volgens Foucault. Aan deze definitie zal een nieuw perspectief worden toegevoegd: de definitie volgens Chauvet. Deze nieuwe definitie zal vervolgens worden gebruikt om inzichtelijk te maken welke rol heterotopie in rituelen speelt.

2.2.1 Heterotopie: een definitie volgens Foucault

Inleiding

Post gebruikt in zijn model van sacraal-rituele velden Foucaults concept van heterotopie. In 1966 verwees Foucault voor het eerst naar het concept van heterotopie.¹²⁴ Foucault introduceerde het vervolgens in 1967 tijdens een college. Hij publiceerde zijn concept echter pas in 1984.¹²⁵ Foucault typeert heterotopie door zes principes. Chauvet voegt aan deze typering nog een zevende principe toe.¹²⁶

Heterotopie

Al van oudsher wordt de samenleving in de Westerse wereld onderverdeeld in verschillende ruimtes. Zo onderscheidde men in de Middeleeuwen zes verschillende ruimtes: de sacrale en de profane ruimte, de beschermde en de open, onverdedigbare ruimte en de stedelijke en de landelijke ruimte.¹²⁷ Deze indeling is een variant op de indeling in ruimtes uit de Griekse oudheid, zoals ook nieuwere indelingen weer varianten zijn van deze oudere indelingen.

Met het concept heterotopie blies Foucault deze indeling van ruimtes, waarbij de sacrale ruimte in de loop der tijd steeds minder in de belangstelling kwam te staan, nieuw leven in. Hij was van mening dat er in al die verschillende benoemde ruimtes een verborgen aanwezigheid van het sacrale bestaat.¹²⁸

In al die verschillende ruimtes is er eveneens plaats voor onze dromen, onze fantasieën en onze passies.. Deze plaats kan verschillende vormen aannemen: het kan een plaats zijn die geen 'echte' ruimte is, maar die gerelateerd is aan een bestaande ruimte. Foucault benoemd deze ruimtes als utopieën. Utopieën presenteren de samenleving in de perfecte vorm.¹²⁹ Er bestaan echter ook ruimtes waar plaats is voor onze dromen, passies en fantasieën en die wel echt bestaan. Deze ruimtes benoemt Foucault als heterotopieën, welke hij als volgt omschrijft:

“Heterotopias are places that do exist and that are formed in the very founding of society – which are something like counter-sites, a kind of effectively enacted utopia in which the real sites, all the other real sites that can be found within the culture, are simultaneously represented, contested and

¹²⁴ Johnson, P. 'History of the Concept of Heterotopia'. In: heterotopiastudies.com (beschikbaar op: <http://www.heterotopiastudies.com/wp-content/uploads/2012/05/History-of-the-Concept-of-Heterotopia-pdf.pdf>, geraadpleegd op 27 augustus 2015).

¹²⁵ Foucault, M; Miscowiec, J. 'Of Other Spaces'. In: Diacritics, 16(1), 1986. pp. 22-27.

¹²⁶ Chauvet, L. 'Symbole et sacrement. Une relecture sacramentelle de l'existence chrétienne'. Parijs, 1987.

¹²⁷ Foucault (1986)

¹²⁸ Idem.

¹²⁹ Idem.

inverted.”¹³⁰

Om nog verder invulling te geven aan zijn concept, beschrijft Foucault zes principes van heterotopie. Deze principes kenmerken de werkelijk bestaande ruimte. De zes principes samen noemt Foucault de heterotypologie.¹³¹

Het eerste principe is dat heterotopie voorkomt in iedere cultuur. Heterotopie neemt echter verschillende vormen aan in verschillende culturen en is veranderlijk over tijd. Met het veranderen van de samenleving kan ook de functie van de heterotopie veranderen. Een voorbeeld hiervan is de begraafplaats, welke tot het einde van de achttiende eeuw gesitueerd was in en rondom de kerk, welke weer in het hart van de stad stond. De begraafplaats maakte onderdeel uit van de sacrale ruimte van de kerk. Graven waren eenvoudig en gelijkend. De focus lag op de verrijzenis, niet op de dode zelf. Wanneer het geloof in de verrijzenis steeds meer in twijfel wordt getrokken, bestaat er steeds meer behoefte aan een persoonlijker graf. De dood wordt geïndividualiseerd. Deze veranderlijkheid over tijd is het tweede principe van heterotopie.

Het derde principe is het feit dat de heterotopie fungeert als een ruimte waar binnen één enkele ruimte meerdere ruimtes bij elkaar komen. Men kan hierbij denken aan een theater, waar het podium tijdens een toneelstuk wordt omgetoverd tot verschillende plaatsen. Tegelijkertijd is een heterotopie heterochroon: in één en dezelfde ruimte komen verschillende momenten in de tijd bij elkaar. Er kan sprake zijn van een accumulatie van tijd, zoals in een museum waar door het uitbreiden van de collectie een steeds groter aantal momenten uit de tijd samenkomen, maar ook van vergankelijkheid, zoals het Middeleeuwen Festival, waar voor een korte tijd in een ruimte verschillende tijdsperiodes aanwezig zijn.

De mogelijkheid van openen en sluiten van de heterotopie is het vijfde principe van de heterotypologie. Hierdoor wordt de heterotopie tegelijkertijd toegankelijk en geïsoleerd. Men kan een heterotopie letterlijk betreden zoals men een theater of een gevangenis kan betreden, maar men kan de heterotopie ook betreden door rituele handelingen of reiniging.

Het laatste principe is het feit dat de functie van de heterotopie altijd in relatie staat tot de andere ruimtes. Hierbij kan de heterotopie aan de ene kant illusionair zijn, waarbij het illusionaire karakter van de werkelijkheid wordt uitvergroot, of juist compenserend, waarbij de heterotopie fungeert als een soort spiegel die de andere ruimtes bekritiseert, uitvergroot of juist omkeert.

¹³⁰ Idem.

¹³¹ Idem.

Een zevende principe van heterotopie

De heterotypologie die wordt beschreven door Foucault is erg abstract en vele wetenschappers hebben zich hun hoofd gebroken op zijn definitie van heterotopie. Daarnaast zijn wetenschappers bezig geweest met het tastbaarder maken van heterotopie.

Een van de wetenschappers die hiermee aan de slag is gegaan is de Franse katholieke theoloog Chauvet. Hij gebruikte Foucaults definitie met name om de katholieke symboliek en sacramenten te begrijpen.¹³² In deze beschrijving ziet Chauvet het betreden van de heterotopie als een manier waarop men het alledaagse kan overstijgen en betekenis kan geven. Hierdoor wordt aan heterotopie de functie van betekenisverlening toegevoegd. In de volgende paragraaf zal dit zevende principe van heterotopie gebruikt worden om inzichtelijk te maken hoe heterotopie een steeds belangrijkere rol inneemt in Posts model van sacraal-rituele velden.

¹³² Chauvet (1987).

2.2.2 Heterotopie in het model van Post

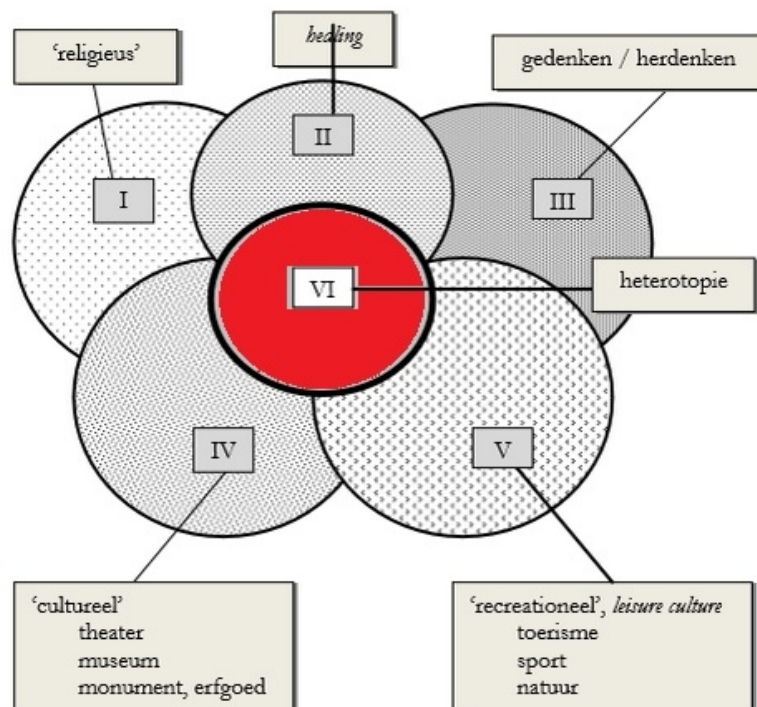
Inleiding

In paragraaf 1.2.3 is het model van sacraal-rituele velden van Post beschreven. Met dit model probeert Post het door hem beschreven ritueel-religieuze panorama te analyseren. Dit panorama is echter continu in beweging, waardoor ook zijn model zich steeds blijft ontwikkelen.

Een belangrijke verandering in de verschillende modellen is, naast het aantal sacraal-rituele velden dat Post benoemt, het voorkomen van heterotopie. In deze paragraaf zal aan de hand van schema's van de drie modellen van Post worden aangetoond hoe heterotopie een steeds belangrijkere plaats inneemt in het model van sacraal-rituele velden. Door het zevende principe van heterotopie van Chauvet te gebruiken zal inzichtelijk worden gemaakt hoe heterotopie de *core business* van religie kan worden en zo kan voorzien in de zingevingsbehoefte.

Heterotopie in het eerste model

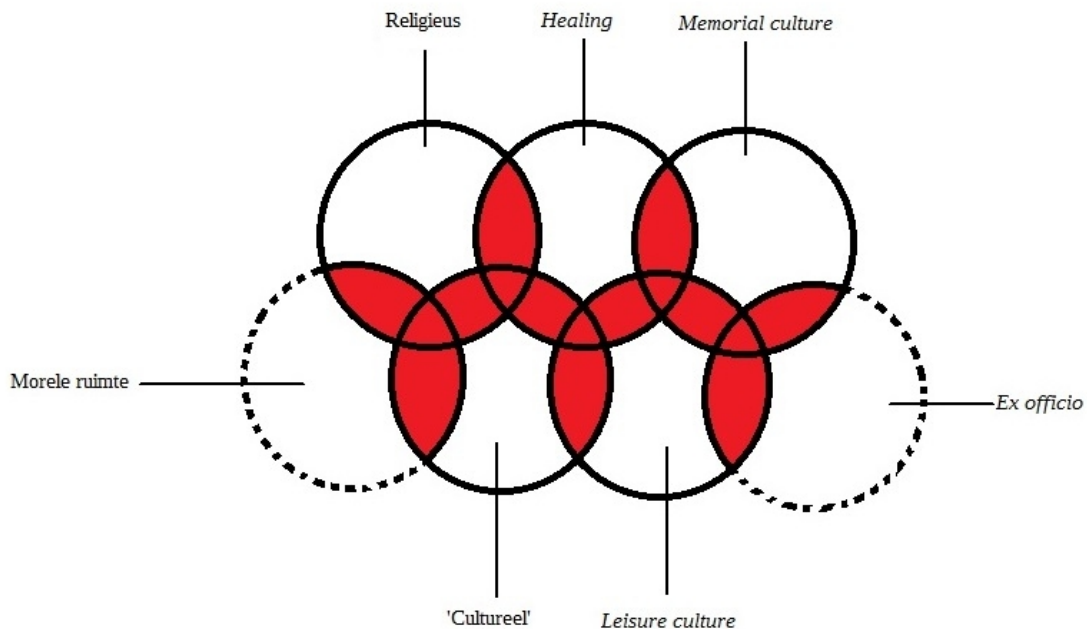
In het Jaarboek voor liturgieonderzoek van 2009 publiceerde Post een schema van zijn model van sacraal-rituele velden. In dit schema wordt heterotopie niet gezien als identiteit, zoals hij heterotopie wel beschrijft, maar als zesde veld:

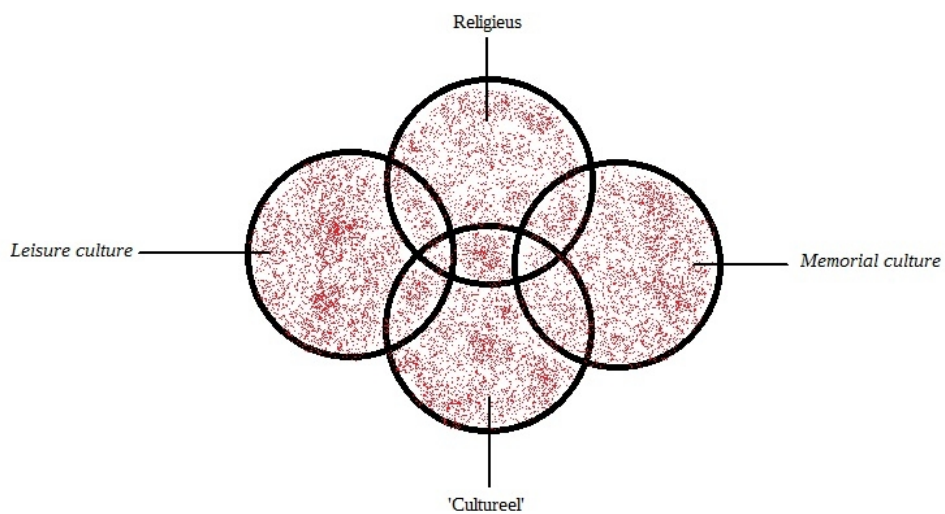
Heterotopie is de plaats van overlap. Post benoemt heterotopie als de *core business* van religie.

De verandering van de plaats van heterotopie in het model

Ook in latere modellen is er ruimte voor heterotopie. In zijn model uit 2010 benoemt Post heterotopie als het gebied van overlap. Hij stelt dat alle rituele repertoires in wezen voorbeelden van heterotopie zijn. Hij benoemt heterotopie echter niet meer als een apart veld. Een schema van dit model zou er als volgt uit kunnen zien, met in het rood heterotopie:

In het model van 2015 neemt heterotopie een dominantere plaats in. Heterotopie is het basiselement van alle velden. Een schema van dit model zou er als volgt uit kunnen zien, met heterotopie wederom in het rood:

De betekenis van heterotopie

Hoewel Post al bij zijn eerste model spreekt over heterotopie als *core business* van religie, is hij duidelijk zoekende naar de manier waarop hij heterotopie een plek kan geven in zijn model. Heterotopie is een zesde veld, een zone van overlap of een basisdimensie van alle velden. De verschillende modellen tonen dat heterotopie een steeds belangrijkere plaats inneemt in Posts model van sacraal-rituele velden.

Chauvets zevende principe van heterotopie voegt aan heterotopie de functie van betekenisverlening toe. Door de heterotopie is er binnen religie en rituelen ruimte voor dromen, betovering, verbeelding, fantasie, passie en utopieën. Tegelijkertijd kan er hierdoor aan het alledaagse betekenis worden verleend. Rituelen en religie kunnen zo enerzijds betekenis geven aan het leven en anderzijds eveneens uitingen zijn van zingeving.

Post definieert het ritueel als een min of meer herhaalbare sequentie van handelingselementen, die van een louter functionele een symbooldimensie krijgt door formalisering, stileren en situering in plaats en tijd.¹³³ Post voegt hier de functie van rituelen aan toe: individuen en groepen brengen door rituelen enerzijds hun ideeën en idealen, identiteiten en mentaliteiten tot expressie, anderzijds worden die daardoor gevormd, gevoed en onderhouden.¹³⁴ Post stelt dat heterotopie de *core business* van religie is. In zijn visie moet heterotopie dus bijdragen aan het tot expressie brengen van ideeën, idealen, identiteiten en mentaliteiten en het vormen, voeden en onderhouden van groepen. Eveneens stelt Post dat religie zichtbaar wordt in de praxis, de religieuze praktijken en de rituelen.¹³⁵ Deze redenering volgend kunnen rituelen gezien worden als de *core business* van religie. Hieruit volgt dan weer dat de *core business* van rituelen de *core business* van religie in haar brede betekenis wordt.

Wanneer heterotopie daadwerkelijk een dergelijke belangrijke rol speelt in rituelen, dan zal niet alleen de mogelijkheid om verbonden te worden met verschillende sacraal-rituele velden, maar ook de aanwezigheid van heterotopie het succes van rituelen kunnen verklaren. Tegelijkertijd kan heterotopie dan verklaren waarom er in een maatschappij behoefte is aan rituelen: door heterotopie krijgt het ritueel de functie van betekenisverlening en wordt het een manier om te voorzien in de zingevingsbehoefte of om uiting te geven aan zingeving.

¹³³ Post (2010).

¹³⁴ Idem.

¹³⁵ Idem.

2.3 De functie van rituelen: de visie van Whitehouse

In hoofdstuk 2.2 is er ingegaan op de dimensie die heterotopie toevoegt aan rituelen. Door de heterotopie bestaat er binnen rituelen ruimte voor dromen, betovering, verbeelding, fantasie, passie en utopieën. Tegelijkertijd kan men binnen die ruimte het alledaagse betekenis geven. Uit het in hoofdstuk 2.2. geboden perspectief blijkt dat heterotopie een belangrijke rol speelt in de functie van rituelen, zoals deze door Post wordt gedefinieerd. Door deze functie kunnen rituelen aan de zingevingbehoefte voldoen. Dit perspectief zou het succes van rituelen in de huidige maatschappij kunnen verklaren. Er bestaat echter nog een ander perspectief om het succes van rituelen te verklaren. Door veel wetenschappers wordt onderschreven dat rituelen kunnen bijdragen aan het bewerkstelligen van sociale cohesie. In dit hoofdstuk zal worden beschreven welke processen hieraan bijdragen. Deze zullen worden beschreven vanuit het perspectief van de Britse antropoloog Whitehouse. Deze beschrijving zal niet enkel een perspectief bieden op de bijdrage die rituelen kunnen leveren aan sociale cohesie, maar eveneens een mogelijke bijdrage kunnen leveren aan de verklaring voor het succes van de aandacht voor het lijden.

2.3.1 Hoe rituelen kunnen binden

De drie uitingsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus kunnen worden gezien als vormen van het rituele handelen in de periode voor Pasen. Volgens antropoloog Whitehouse zijn rituelen inherent aan civilisatie.¹³⁶ Rituelen mogen dan heel divers zijn, maar in de kern beogen ze volgens Whitehouse allen eenzelfde doel: het creëren van groepsgevoel en het opbouwen van een gemeenschap. In deze paragraaf zal worden beschreven welke processen en aspecten ten grondslag liggen aan dit, volgens Whitehouse, universele element van het ritueel.

Ritueel en sociale cohesie

De claim dat rituelen bij kunnen dragen aan de sociale cohesie en een gemeenschappelijke identiteit wordt door veel wetenschappers onderschreven. Deze claim gaat terug tot de veertiende eeuw. De islamitische wetenschapper Ibn Khaldun legde indertijd al het verband tussen ritueel en *asabiyah*, ofwel sociale cohesie.¹³⁷ Volgens Ibn Khaldun kon het ritueel ervoor zorgen dat er niet enkel verwantschap ontstond tussen mensen met dezelfde bloedband, maar ook tussen mensen van verschillende stammen en uit verschillende landen.¹³⁸

Vele wetenschappers bouwden voort op Ibn Khalduns concept van *asabiyah*. In paragraaf 1.3.2 werd al beschreven dat Durkheim niet verwachtte dat religie ooit geheel zou verdwijnen. De reden hiervoor ligt in het feit dat Durkheim geloofde dat de sociale betekenis van religie, in het bijzonder van het ritueel, nooit zou verdwijnen.¹³⁹

Rituelen spelen een belangrijke rol in de sociale cohesie.¹⁴⁰ Zij dragen bij aan het verlangen om bij te dragen aan collectieve doelen en het verlangen te berusten in de wensen van de groep. Daarnaast zorgen rituelen voor respect voor de gezagsdragers. Deze zaken kunnen het gevolg zijn van het gezamenlijk synchroon uitvoeren van bepaalde bewegingen, betrokkenheid bij bepaalde geloofsovertuigingen of het feit dat rituelen soms hoge kosten, materieel of fysiek, met zich mee brengen.¹⁴¹ Lange tijd was het echter niet duidelijk welke psychologische processen ten grondslag liggen aan de bijdrage die rituelen kunnen leveren aan de sociale cohesie.

¹³⁶ Whitehouse, H; Lanman, J. 'The Ties That Bind Us. Ritual, Fusion and Identification.' In: *Current Anthropology*. 2014, 55(6), pp. 674-695.

¹³⁷ Idem.

¹³⁸ Idem.

¹³⁹ Idem.

¹⁴⁰ Idem.

¹⁴¹ Idem.

Identiteitsfusie en groepsidentificatie

Whitehouse is een van de wetenschappers die zich bezig houdt met de vraag welke (psychologische) processen ten grondslag liggen aan de bijdrage die rituelen aan de sociale cohesie kunnen leveren. Om de resultaten van zijn onderzoek uiteen te kunnen zetten is het allereerst belangrijk om te weten welke definitie Whitehouse gebruikt voor het begrip sociale cohesie. Whitehouse grijpt voor zijn definitie terug op het concept van sociale cohesie van Durkheim. Durkheim onderscheidt twee vormen van cohesie: de mechanische en de organische cohesie.¹⁴² De mechanische cohesie is een vorm van solidariteit die vaak voorkomt in kleine samenlevingen, waarbij er een grote gelijkheid bestaat tussen mensen. De gemeenschap wordt bij elkaar gehouden door collectieve rituelen. De organische cohesie komt voor in grotere samenlevingen, welke onderverdeeld zijn in gespecialiseerde arbeidsgroepen. De gemeenschap wordt bij elkaar gehouden doordat men van elkaar afhankelijk is voor het vervullen van verschillende taken. Deze definitie van Durkheim werd door veel wetenschappers in twijfel getrokken, onder andere doordat ze niet empirisch is vast te stellen. Toch gebruikt Whitehouse deze definitie om zijn eigen definitie van sociale cohesie op te bouwen.¹⁴³

Whitehouse onderscheidt in zijn definitie van sociale cohesie twee verschillende vormen van cohesie: identiteitsfusie en groepsidentificatie. Identiteitsfusie wordt door Swann et al. omschreven als de wisselwerking tussen de persoonlijke en de sociale identiteit.¹⁴⁴ Hierbij wordt de sociale identiteit een essentieel onderdeel van de persoonlijke identiteit.¹⁴⁵ Aan deze identiteitsfusie liggen weer twee psychologische processen ten grondslag: het construeren van concepten van het zelf door het episodische geheugen en het detecteren van verwanten door fenotype matching.¹⁴⁶ Identiteitsfusie heeft als gevolg dat een aanval op een groepslid eenzelfde reactie teweeg brengt als een aanval op de eigen persoon. Ook zal het individuele gedrag veranderen in gedrag dat ten goede komt aan de groep. Dit gaat zo ver dat het individu zich zo nodig op zal offeren voor de groep.¹⁴⁷ Identiteitsfusie komt sterk overeen met de door Durkheim benoemde mechanische cohesie.¹⁴⁸

Identiteitsfusie is echter niet hetzelfde als groepsidentificatie. Bij identiteitsfusie is er sprake van een fusie van de sociale identiteit met de individuele identiteit, terwijl er bij groepsidentificatie enkel sprake is van de perceptie deel uit te maken van een bepaalde sociale groep. Identiteitsfusie is dus een sterkere vorm van cohesie dan groepsidentificatie. Bij groepsidentificatie wordt niet de

¹⁴² Whitehouse; Lanman, 2014.

¹⁴³ Idem.

¹⁴⁴ Swann, W; Gómez, Á; Seyle, D; Morales, J; Huici, C. 'Identity Fusion: The Interplay of Personal and Social Identities in Extreme Group Behavior.' In: Journal of Personality and Social Psychology, 2009, 96(5), pp. 995-1011.

¹⁴⁵ Whitehouse; Lanman, 2014.

¹⁴⁶ Idem.

¹⁴⁷ Idem.

¹⁴⁸ Idem.

gehele groepsidentiteit gedeeld, maar slechts enkele prototypische kenmerken van de groep. Er is dus sprake van minder verwantschap dan bij identiteitsfusie. Groepsidentificatie heeft dus ook niet dezelfde gevolgen als identiteitsfusie. Zo zal altruïsme minder vaak voorkomen bij groepsidentificatie.¹⁴⁹

Wanneer er wordt deelgenomen aan collectieve rituelen kan er sprake zijn van zowel identiteitsfusie als van groepsidentificatie. Identiteitsfusie komt met name tot stand door het gevoel van verwantschap. Dit gevoel komt het meest tot stand door het herkennen van fenotypische kenmerken in de ander. Voor mensen geldt echter dat het gevoel van verwantschap eveneens tot stand komt door het herkennen van dezelfde concepten van het zelf in de ander. Het gezamenlijk delen van belangrijke gebeurtenissen die bijdragen aan het construeren van concepten van het zelf kan hierdoor een sterk gevoel van verwantschap creëren.¹⁵⁰ Deze gebeurtenissen worden opgeslagen in het episodisch geheugen, waardoor het episodisch geheugen een belangrijke rol speelt bij identiteitsfusie.

Onderzoek wijst uit dat deelname aan collectieve rituelen vaak een bijdrage levert aan het construeren van concepten van het zelf en een antwoord op de vraag wie men is. Hierdoor ontstaat er vaak een sterk gevoel van verwantschap tussen deelnemers aan deze rituelen.¹⁵¹

Bij groepsidentificatie is het gevoel van verwantschap minder sterk. De verbanden die ontstaan tussen het individu en de groep zijn eerder categorisch dan relationeel van aard.¹⁵² Men heeft eerder het gevoel tot dezelfde categorie te behoren, dan dat men het idee heeft een relatie te hebben met de groepsleden. Groepsleden zijn hierdoor eerder anonieme personen dan individuen. Mensen maken onderdeel uit van de groep om de (evolutionaire) voordelen die ze ondervinden aan groepslidmaatschap. Hierbij worden wel sociale normen gedeeld.¹⁵³

'Imaginistische' en doctrinale rituelen

Behalve dat Whitehouse twee vormen van cohesie onderscheidt, onderscheidt hij ook twee vormen van het collectieve ritueel. Hierbij leidt de ene vorm tot groepsidentificatie en de andere vorm tot identiteitsfusie.

Het ontstaan van twee vormen van collectieve rituelen is volgens Whitehouse geen toeval. Verschillende maatschappijen vragen volgens hem immers om verschillende mate van groepsidentificatie of identiteitsfusie. Wanneer er vraag is naar identiteitsfusie dan kan deze worden

¹⁴⁹ Idem.

¹⁵⁰ Idem.

¹⁵¹ Idem.

¹⁵² Idem.

¹⁵³ Idem.

bewerkstelligd door wat Whitehouse 'imaginistische' rituelen noemt.¹⁵⁴ Groepsidentificatie komt tot stand door doctrinale rituelen. In de volgende paragraaf zal er verder worden ingegaan op de 'imaginistische' en doctrinale rituelen.

¹⁵⁴ Idem.

2.3.2 Waarom dysforie bindt

Inleiding

In de vorige paragraaf is ingegaan op processen die ten grondslag liggen aan het bewerkstelligen van sociale cohesie door collectieve rituelen. Volgens Whitehouse bestaan er twee verschillende vormen van sociale cohesie: identiteitsfusie en groepsidentificatie. Identiteitsfusie ontstaat door het herkennen van concepten van het zelf in de ander. Het episodisch geheugen speelt hierbij een belangrijke rol doordat herinneringen aan gebeurtenissen die bijdroegen aan het creëren van concepten van het zelf in dit geheugen worden opgeslagen. Bij groepsidentificatie is er sprake van een minder sterke verwantschap. Mensen rekenen zichzelf tot de groep door de (evolutionaire) voordelen die het hen oplevert.

Whitehouse onderscheidt eveneens twee vormen van collectieve rituelen: het 'imaginistische' en het doctrinale ritueel. In deze paragraaf zullen deze twee vormen van collectieve rituelen verder worden uitgewerkt. Deze rituelen verschillen onder andere van elkaar door de aan- of afwezigheid van dysforische elementen. Deze factor verklaart volgens Whitehouse het verschil in de mate van verwantschap die de rituelen bewerkstelligen.

Verskillende rituelen zorgen voor verschillende vormen van cohesie

Het karakter van een collectief ritueel kan bepalen of een ritueel voor identiteitsfusie of voor groepsidentificatie zorgt. 'Imagistische' rituelen zijn rituelen met een lage frequentie, waarbij vaak sprake is van dysforie: de prikkeling van negatieve emoties. Hierbij kan men denken aan rituelen waarbij sprake is van automutilatie, maar ook aan rituelen waarbij er sprake is van minder onaangename dingen, zoals enkel het zitten op oncomfortabele stoelen.¹⁵⁵ Er is vaak sprake van psychisch of fysiek letsel als gevolg van het ritueel.¹⁵⁶ 'Imaginistische' rituelen zijn vaak erg intens. Om die reden zijn het gebeurtenissen die worden opgeslagen in het episodische geheugen.¹⁵⁷ Deze vorm van rituelen heeft echter niet de potentie om zich te verspreiden. Vaak komen 'imaginistische' rituelen enkel lokaal of regionaal voor. Wanneer deze rituelen zich verspreiden, veranderen zij vaak sterk van vorm. 'Imaginistische rituelen' kunnen ook binnen een grotere groepsidentiteit voorkomen en zo binnen die groep een exclusieve groepsidentiteit van de subgroep creëren.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Turchin, P. 'The Glue that Binds'. In: evolution-institute.org (beschikbaar op: <https://evolution-institute.org/blog/the-glue-that-binds/>, geraadpleegd op 10 september 2015).

¹⁵⁶ Whitehouse, H; McQuinn, B. 'Ritual and Violence: Divergent modes of religiosity and armed struggle'. Oxford University Press, 2000.

¹⁵⁷ Campbell, C. 'Crazy Corn Children & Ritual Form'. In: genealogyreligion.net (beschikbaar op: <https://genealogyreligion.net/tag/imaginistic>, geraadpleegd op 24 september 2015).

¹⁵⁸ Whitehouse; McQuinn, (2000).

Doctrinale rituelen zijn rituelen die frequenter voorkomen en waarbij geloofwaardigheid van overtuigingen, ideologieën en waarden sterk wordt benadrukt. Deze kennis wordt opgeslagen in het semantische geheugen.¹⁵⁹ Er is bij deze rituelen over het algemeen geen sprake van negatieve prikkeling.¹⁶⁰ Meestal worden deze rituelen geleid door leiders met een bepaalde bekeringsdrift. Doctrinale rituelen worden op die manier vaak wijd verspreid en kunnen zo andere regio's en landen bereiken. Samenlevingen waarbinnen doctrinale rituelen een rol spelen zijn vaak samenlevingen waarbij het leiderschap is geprofessionaliseerd en waarbinnen allerlei regulatiesystemen bestaan. Er is vaak sprake van hiërarchie. Het gevoel van verwantschap is binnen deze groep minder sterk dan binnen samenlevingen die gebruik maken van 'imaginistische' rituelen.¹⁶¹

Rituelen en emotionele prikkeling

Wanneer er tijdens rituelen sprake is van emotionele prikkeling, dan zorgen deze voor een sterkere cohesie dan wanneer er geen sprake is van emotionele prikkeling. Dit verband is sterker bij negatieve emoties dan bij positieve emoties.¹⁶²

Het verband tussen emotionele prikkeling en cohesie is al lange tijd duidelijk, in het bijzonder in het geval van initiatierituelen. De cognitieve dissonantie theorie van Festinger is gebaseerd op dit verschijnsel. Bij initiatierituelen is er sprake van cognitieve dissonantie: gedrag en attitude komen niet met elkaar overeen, doordat men om onderdeel te worden van de groep dingen moet ondergaan die men eigenlijk niet wil ondergaan. Men zal proberen deze cognitieve dissonantie te reduceren. Dit kan gebeuren door de situatie te bagatelliseren. Bagatelliseren gaat uit van het principe door de groepsdruk geen keuze te hebben voor het eigen gedrag.¹⁶³

De cognitieve dissonantie theorie van Festinger kan het verband tussen negatieve emoties en groepscohesie echter niet volledig verklaren. Volgens Whitehouse spelen ook het geheugen en de interpretatieve creativiteit een belangrijke rol in de processen die aan de basis liggen van het verband tussen (negatieve) emotionele prikkeling en groepscohesie.¹⁶⁴

Emotionele herinneringen hebben volgens Whitehouse meer impact dan herinneringen waarbij emoties geen rol spelen, in het bijzonder wanneer de gebeurtenissen naast emotioneel ook verrassend waren en gevolgen hebben voor diegene die de gebeurtenissen ondergaat. Dergelijke

¹⁵⁹ Idem.

¹⁶⁰ Whitehouse; Lanman, (2014).

¹⁶¹ Whitehouse; McQuinn, (2000).

¹⁶² Atkinson, Q; Whitehouse, H. 'The cultural morphospace of ritual form. Examining modes of religiosity cross-culturally'. In: *Evolution of Human Behavior*, 2011, 32, pp. 50-62.

¹⁶³ Bakker, M. 'Cognitieve dissonantie theorie van Festinger'. In: *mens-en-samenleving.info*.nl (beschikbaar op: <http://mens-en-samenleving.info.nl/psychologie/117730-cognitieve-dissonantie-theorie-van-festinger.html>, geraadpleegd op 24 september 2015).

¹⁶⁴ Whitehouse; McQuinn, (2000).

gebeurtenissen kunnen flitsherinneringen worden, herinneringen die bovengemiddeld gedetailleerd, helder, levendig en bestendig zijn.¹⁶⁵ Deze herinneringen worden in ons geheugen gebrand en kunnen bijdragen aan het construeren van concepten van het zelf.¹⁶⁶

Doordat collectieve rituelen vaak geen duidelijk doel hebben speelt ook de interpretatieve creativiteit een belangrijke rol. Nog lang na het ritueel zal men zich afvragen wat de symbolische betekenis en het doel van het ritueel zijn geweest. Mensen zullen zich in deze zoektocht gaan spiegelen aan andere deelnemers van het ritueel.¹⁶⁷ Hierdoor wordt er een bepaalde mate van verwantschap gecreëerd, doordat dezelfde concepten van het zelf in de ander worden herkend. Dit gebeurt in het bijzonder bij rituelen waarbij er sprake is van de prikkeling van negatieve emoties of van lijden.¹⁶⁸ Dysforie kan zo dus op verschillende manieren een sterkere vorm van cohesie bewerkstelligen.

¹⁶⁵ Law, B. 'Seared in our memories'. In: *Monitor on Psychology*, 42(8), 2011.

¹⁶⁶ Whitehouse; McQuinn, (2000).

¹⁶⁷ Idem.

¹⁶⁸ Idem.

2.4 Waar vorm en inhoud samenkomen: rituelen rondom lijden tegen de achtergrond van de huidige maatschappij

Inleiding

In hoofdstuk 1 en 2 zijn verschillende aspecten en achtergronden van de vorm en de inhoud van de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus uitgewerkt. Eveneens is er een theoretisch kader ontwikkeld dat verschillende perspectieven biedt op de verklaring van de populariteit van de drie verschijningsvormen. In deze paragraaf zullen verschillende elementen van deze perspectieven samengenomen worden om zo tot een model te komen dat zal worden gebruikt om de verschijningsvormen te analyseren.

De drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus

In de veertigdagentijd is er veel aandacht voor de drie verschijningsvormen van het passieverhaal. Een onderdeel van de veertigdagentijd is aandacht voor het lijden van Jezus en het lijden van de naaste. Om die reden kunnen de verschijningsvormen worden gezien als vormen om uiting te geven aan het rituele handelen tijdens de veertigdagentijd. Dit handelen vindt echter eveneens plaats tegen een grotere rituele achtergrond waarbij er door allerlei rituelen wordt stilgestaan bij het begin van de lente.

De huidige Nederlandse samenleving

Uit het WRR-rapport 'Geloven in het publieke domein' blijkt dat de Nederlandse samenleving een dubbele transformatie heeft ondergaan. De eerste transformatie is de religieuze transformatie. Er bestaat in Nederland een dualistisch beeld van secularisatie en de terugkeer van religie. Het belang van de kerk als instituut neemt af, maar religie keert terug in nieuwe verschijningsvormen met een andere functie. Hierdoor kan religie ook op andere plaatsen teruggevonden worden.

Tegelijkertijd heeft er ook in de samenleving een verandering plaatsgevonden. Niet klassen of organisaties, maar leefstijlen, de manieren van leven die tot uitdrukking komen in het sociale gedrag en de mentaliteit, zijn het basispatroon van de samenleving. In deze leefstijlsamenleving ontstaan er verschillende mentaliteitsgroepen die zich van elkaar onderscheiden door consumptief gedrag, arbeid, politieke oriëntatie, ethische opvattingen en zingeving.

De verandering van de samenleving en de gevolgen voor religie

Hoewel het belang van het instituut kerk is afgenomen, is de zingevingbehoefte gelijk gebleven. Er wordt gezocht naar andere manieren om aan deze zingevingbehoefte te kunnen voldoen. Eveneens

wordt er ook op andere plaatsen dan de religieuze organisatie gezocht naar manieren om aan de zingevingbehoefte te voldoen. Hierdoor neemt religie andere vormen aan en verplaatst religie zich naar andere domeinen.

De religieuze transformatie hangt nauw samen met de opkomst van de leefstijlmaatschappij. Door de leefstijlmaatschappij neemt het belang van de religieuze groep af. De religieuze groep is echter een belangrijke factor voor de sociale cohesie. Hierdoor komt de samenleving voor een uitdaging te staan. De sociale cohesie zal op nieuwe manieren moeten worden bewerkstelligd.

Het succes van rituelen

De verandering van de plaats en de vorm van religie komt eveneens naar voren in het model van sacraal-rituele velden van Post. Dit model laat zien hoe bepaalde rituelen en religieuze praktijken zich bewegen tussen verschillende sacraal-rituele velden. Post meent dat een ritueel succesvol kan worden wanneer een ritueel verbonden kan worden met verschillende velden uit zijn model.

Ook op andere manieren kan Posts model een verklaring geven voor het succes van rituelen. Wanneer men kijkt naar de definitie van heterotopie die Chauvet hanteert, dan blijkt dat rituelen door hun heterotopische dimensie aan de zingevingbehoefte kunnen voldoen. Op die manier sluiten rituelen aan bij de zingevingbehoefte die er binnen de samenleving bestaat. Dit kan eveneens bijdragen aan het succes van een ritueel.

Ook op een andere manier kunnen rituelen aansluiten bij de in de samenleving bestaande behoefte aan sociale cohesie. Zo wordt door vele wetenschappers onderschreven dat rituelen bijdragen aan het bewerkstelligen van sociale cohesie. Volgens Whitehouse dragen 'imaginistische' rituelen in het bijzonder bij aan het bewerkstelligen van sociale cohesie, onder andere doordat zij bij kunnen dragen aan het construeren van concepten van het zelf. 'Imaginistische' rituelen zijn rituelen met een lage frequentie die zich kenmerken door emotionele prikkeling. Deze rituelen komen vaak voor in samenlevingen waarin het leiderschap niet geprofessionaliseerd is en er (nog) geen regulatiesystemen bestaan. Dit is vaak het geval in nieuwe groepen. In de leefstijlmaatschappij ontstaan ook allerlei nieuwe groepen: de mentaliteitsgroepen. De 'imaginistische' rituelen passen hierdoor goed binnen deze groepen en sluiten tegelijkertijd aan bij de behoefte aan sociale cohesie.

Uitgangspunten

Bij het analyseren van de verschijningsvormen zullen samenvattend de volgende elementen als uitgangspunt worden genomen:

– De drie verschijningsvormen van het passieverhaal zijn vormen van ritueel handelen tijdens de

veertigdagentijd.

- In Nederland heeft zich een religieuze en een maatschappelijke transformatie voorgedaan.
- Door de religieuze transformatie kan religie in andere vormen en op andere plaatsen worden gevonden.
- Er is geen afname in de zingevingsbehoefte.
- Door leefstijlen als basispatroon voor de samenleving bestaat er behoefte aan zingeving en aan sociale cohesie.
- Het succes van rituelen kan worden verklaard door de mogelijkheid verbonden te worden met verschillende sacraal-rituele velden uit het model van Post.
- Door heterotopie kunnen rituelen voldoen aan de zingevingsbehoefte.
- Door verschillende processen kunnen rituelen bijdragen aan het bewerkstelligen van sociale cohesie, in het bijzonder in het geval van 'imaginistische' rituelen, waarbij er sprake is van dysforie.

3. Passie in het publieke domein: drie verschijningsvormen

Inleiding

In hoofdstuk 1 en 2 is een theoretisch kader ontwikkeld. Dit kader zal in hoofdstuk 4 worden gebruikt om de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus te analyseren. Alvorens deze analyse zal plaatsvinden zal er in dit hoofdstuk nader worden ingegaan op de drie verschijningsvormen van het passieverhaal. Het overzicht dat in dit hoofdstuk zal worden gegeven komt voort uit eigen bestudering van de drie verschijningsvormen in combinatie met bestudering van achtergrondinformatie over de drie verschijningsvormen.

In dit hoofdstuk zal er aandacht worden besteed aan de vorm en de inhoud van de *Matthäus Passion*, *The Passion* en *Erbarme dich – Matthäus Passion Stories*. Eveneens zal er aandacht worden besteed aan het ontstaan van de drie verschijningsvormen en de ontwikkelingen die de verschijningsvormen hebben doorgemaakt.

De *Matthäus Passion* is een oratorium. Om het ontstaan van de *Matthäus Passion* goed te kunnen begrijpen zal er, gebruik makend van achtergrondinformatie, een overzicht worden gegeven van de ontwikkelingen die het oratorium heeft doorgemaakt.

In de 21^e eeuw komt het oratorium in het moderne jasje van de musical nog altijd veel voor. Volgens velen is *The Passion* een vorm van musical. Hierdoor valt ook *The Passion* onder de lange traditie van het oratorium.

Erbarme dich – Matthäus Passion Stories valt niet onder de traditie van het oratorium. Ook op andere vlakken verschilt de docufilm van de andere vormen, bijvoorbeeld door de korte bestaansgeschiedenis van de film. Het overzicht over de film zal zich om die reden voornamelijk focussen op de inhoud van de film, welke minder bekend wordt verondersteld dan de inhoud van de *Matthäus Passion* en *The Passion*. Het overzicht van de inhoud van de film komt voort uit eigen waarnemingen.

3.1 De geschiedenis van het oratorium

Inleiding

De Matthäus Passion is een omvangrijk muziekstuk waarbij het lijdensverhaal van Jezus Christus wordt verteld door koor, orkest en verschillende solisten. Deze muziekvorm, waarbij een Bijbels verhaal op muziek wordt verteld, wordt oratorium genoemd.

Niet enkel Bachs Matthäus Passion is een oratorium. In de 20^e en 21^e eeuw wordt het oratorium in een modern jasje gestoken. Bijbelverhalen worden verteld in de vorm van een musical. The Passion, het evenement dat volgens velen veel weg heeft van een straatmusical, staat eveneens in de traditie van het oratorium. In dit hoofdstuk zal er worden ingegaan op het ontstaan van het oratorium en de ontwikkeling die het oratorium in de loop der eeuwen heeft doorgemaakt. In deze beschrijving zal er eveneens worden stil gestaan bij de verschuiving van het oratorium van het sacrale naar het publieke domein.

Het oratorium

Een Bijbelverhaal op muziek wordt oratorium genoemd. Bij een oratorium gaat het om een grote muzikale productie met dramatische, narratieve én contemplatieve elementen. Ze wordt uitgevoerd door solisten die een karakter vertolken, een koor dat commentaar geeft en tegelijkertijd karakters vertolkt, en een orkest dat het geheel begeleidt.¹⁶⁹ Het oratorium ligt aan de basis van de passie: een oratorium over het lijdensverhaal van Jezus Christus.

De geschiedenis van het oratorium

In 1600 schreef Emilio de'Cevalieri *Rappresentatione di Anima, et di Corpi*. Indertijd werd dit stuk uitgevoerd als een opera. Het stuk verschilde echter van een opera door allegorie en spirituele thema's. Tegenwoordig wordt dit muziekstuk gezien als een van de eerste oratoriums.¹⁷⁰

Het oratorium stamt oorspronkelijk uit Rome en Italië, maar zij verspreidde zich al snel naar andere delen van Europa. In de 17 eeuw werd er aan het klassieke oratorium een entertainend element toegevoegd. Dit werd gedaan om het oratorium aantrekkelijker te maken en zo mensen uit te nodigen tot deelname aan het spirituele aspect van het oratorium.¹⁷¹ Eveneens ontstonden er twee vormen van het oratorium: een in het Italiaans, met meer sacrale teksten, de ander in het Latijn, gebaseerd op motetten met veel narratief en dramatiek.

¹⁶⁹ Klomp, M. 'Joseph & Jesus. Bible-based Musicals and Contemporary Passions staged in the Public Domain: an Exploration of a Research Perspective'. Jaarboek voor liturgie-onderzoek. 2011.

¹⁷⁰ Wakeley, M. 'An evolution of song: Opera, Oratorio and Art Song'. Kansas State University, 2011.

¹⁷¹ Klomp, M. 'Joseph & Jesus. Bible-based Musicals and Contemporary Passions staged in the Public Domain: an Exploration of a Research Perspective'. Jaarboek voor liturgie-onderzoek. 2011.

In de 18^e eeuw bereikte het oratorium ook het Lutherse Duitsland. In 1730 schreef Georg Friedrich Händel het eerste dramatische oratorium, een combinatie van opera, de Engelse taal en de kathedrale koortraditie.¹⁷² Het bekendste dramatische oratorium van Händel is de *Messiah*. Dit werk werd voor het eerst uitgevoerd in 1742. Het stuk is gebaseerd op verschillende fragmenten uit de Bijbel, zoals fragmenten uit Jesaja, het evangelie volgens Lukas en het evangelie volgens Johannes.¹⁷³

In de negentiende eeuw ontstond er in Groot-Brittannië en in de Verenigde Staten van Amerika een variant op het oratorium: de musical.¹⁷⁴ De musical wint voornamelijk in de 20e eeuw aan populariteit. Van 1940-1960 is er sprake van een Gouden Eeuw voor de Amerikaanse musical. In Nederland wint de musical pas in 1987 aan populariteit. Theater Carré brengt in dat jaar de Engelse musical *Cats* in een Nederlandse vertaling naar Nederland.

In de loop van de twintigste eeuw worden er verschillende musicals geschreven die gethematiseerd zijn rondom een Bijbelverhaal. Enkele voorbeelden hiervan zijn: *Jesus Christ Superstar*, *Children of Eden*, *Godspell* en *Joseph and the Amazing Technicolor Dreamcoat*.

Het oratorium over het lijdensverhaal van Jezus: de passie

Al vele eeuwen voor de passie als muziekgenre ontstond was er een lange traditie van het reciteren van Bijbelverzen, in het bijzonder het reciteren van het passieverhaal.¹⁷⁵ Sinds de vierde eeuw wordt het passieverhaal in Jeruzalem voorgedragen tijdens de Heilige week. Het reciteren van het lijdensverhaal van Jezus Christus had indertijd de betekenis van *memoria*: het herinneren van wat er met Jezus was gebeurd.¹⁷⁶ In diezelfde tijd ontstond er ook in het Westen een traditie van het voordragen van het lijdensverhaal van Christus. Sint Augustinus beschreef deze traditie als een vorm van *doctrina* en *contemplatio*: doctrine en contemplatie. De focus ligt hierbij meer op de rol van God: God die het lijden van Jezus wil om zo de mensen te verzoenen en te bevrijden.¹⁷⁷

Pas in de 13^e en 14^e eeuw kwam er meer aandacht voor het lijden van Jezus.¹⁷⁸ De Passie wordt een *compassio*. Het reciteren van de passie wordt vanaf dat moment ook veel dramatischer en vindt vaak plaats in een theatrale setting in plaats van in de liturgische setting.

In de 16^e en 17^e eeuw wordt het reciteren van het passieverhaal meer een *imitatio* en soms

¹⁷² Idem.

¹⁷³ Wakeley, M. 'An evolution of song: Opera, Oratorio and Art Song'. Kansas State University, 2011.

¹⁷⁴ Klomp, M. 'Joseph & Jesus. Bible-based Musicals and Contemporary Passions staged in the Public Domain: an Exploration of a Research Perspective'. Jaarboek voor liturgie-onderzoek. 2011.

¹⁷⁵ Idem.

¹⁷⁶ Idem.

¹⁷⁷ Idem.

¹⁷⁸ Idem.

zelfs een *identificatio*.¹⁷⁹ Dit hangt samen met het ontstaan van het Piëtisme, waarbij de focus ligt op het individu en diens relatie met Jezus. Het *imitatio* en het *identificatio* zijn de voorlopers van het passieverhaal in de vorm van een oratorium. Het Piëtisme komt in de passie tot uiting door de aria, waarin er persoonlijke reacties op het Bijbelverhaal worden gegeven. Er is aandacht voor compassie, maar ook voor de individuele verlossing.¹⁸⁰

Sinds 1766 maakt de passie onderdeel uit van de Lutherse liturgie in Leipzig.¹⁸¹ Dit feit gaf Johann Sebastian Bach de ruimte om te werken aan zijn Matthäus Passion. Later werd de passie ook in andere steden onderdeel van de liturgie.

In 1829 herontdekte Felix Mendelssohn Bartholdy de Matthäus Passion van Bach. De passie werd toen voor het eerst uitgevoerd in een seculiere context, als onderdeel van een liefdadigheidsconcert.¹⁸² Het uitvoeren van de passie wordt in de 20^e een trend: de passie wordt een cultureel fenomeen.¹⁸³ De uitvoeringen vonden veelal plaats in concertzalen. Er werden in de 20^e en 21^e eeuw echter weinig nieuwe passies gecomponeerd. Het schrijven van een passie brengt in de huidige tijd namelijk allemaal vragen met zich mee. Moet een componist bijvoorbeeld christen zijn om een passie te kunnen schrijven? Is het heden ten dage überhaupt nog wel mogelijk om een passie te schrijven? Deze vragen zorgen voor een transformatie in de moderne uitvoeringen van de passie. Ook de betekenis die er vandaag de dag aan de passie wordt gegeven zal in een seculiere context anders zijn dan in een sacrale. Op dit moment wordt er onderzoek gedaan naar de betekenis die de passie heden ten dage heeft.¹⁸⁴

Conclusie

Het Bijbelverhaal als onderwerp van een muziekstuk kent een lange geschiedenis die al teruggaat tot de vierde eeuw. Wat begon met het reciteren van Bijbelteksten is vandaag de dag uitgegroeid tot een volledige musicalproductie. Een bijzondere vorm van het Bijbelverhaal op muziek is de passie: een oratorium over het lijdensverhaal van Jezus Christus. In de loop van de eeuwen heeft het passieverhaal steeds een andere betekenis gehad voor de toehoorders. Ook is de setting van het passieverhaal veranderd: waar de passie in aanvang werd uitgevoerd als onderdeel van de liturgie wordt de passie tegenwoordig in grote concertzalen uitgevoerd. De passie is niet per se meer een uiting van religie of religiositeit, maar eveneens een uiting van cultuur.

¹⁷⁹ Idem.

¹⁸⁰ Idem.

¹⁸¹ Idem.

¹⁸² Idem.

¹⁸³ Idem.

¹⁸⁴ Idem.

3.2 De Matthäus Passion van Johann Sebastian Bach

Inleiding

De Matthäus Passion van Johann Sebastian Bach kent een lange geschiedenis. In dit hoofdstuk zal de geschiedenis van dit bekende muziekstuk worden uitgewerkt, gebruik makend van het recent verschenen werk van Ad de Keyzer: 'Bachs grote Passie. Een spiritueel-liturgische benadering van de Matthäus-Passion van Johann Sebastian Bach'.¹⁸⁵ Alvorens de (ontstaans-)geschiedenis van de Matthäus Passion zal worden uitgewerkt, zal er allereerst kort worden ingegaan op de vorm en de inhoud van het muziekstuk.

De vorm en de inhoud van de Matthäus Passion

De Matthäus Passion, een getoonzet verhaal, vertelt het lijdensverhaal van Jezus Christus. Hoofdstuk 26 en 27 van het Evangelie volgens Matthëus vormen het uitgangspunt van de Matthäus Passion. Het muziekstuk bestaat uit twee delen: een kort en een lang deel. Men kan het muziekstuk opdelen in zevenentwintig fragmenten, welke weer op te delen zijn in 68 recitatieven, koralen, aria's en koorgedeeltes. De Matthäus Passion wordt uitgevoerd door twee koren, twee orkesten en een tiental solisten.¹⁸⁶

Het allereerste begin

De Matthäus Passion is, anders dan velen denken, niet enkel geschreven door Johann Sebastian Bach. De muziek werd gecomponeerd door Bach, maar Christian Friedrich Henrici, veelal bekend onder het pseudoniem Picander, schreef de aria's en de recitatieven.¹⁸⁷ In 1725 werkten Picander en Bach voor het eerst samen aan een werk. Zij hebben samengewerkt aan vele werken, waarvan een groot deel verloren is gegaan, of tot op heden niet gevonden. Naast het feit dat deze mannen samenwerkten, waren zij eveneens goede vrienden.¹⁸⁸

De Matthäus Passion kent een lange ontstaansgeschiedenis. In 1721 besloten de kerkelijke instanties van Leipzig om een grote passie-compositie op te nemen in de liturgie van Goede Vrijdag.¹⁸⁹ Vanaf 1723 was Bach verantwoordelijk voor deze jaarlijkse uitvoering.¹⁹⁰ Hierdoor ontstond er voor Bach de mogelijkheid om ook zelf een gezongen lijdensverhaal te componeren en

¹⁸⁵ De Keyzer, A. 'Bachs grote Passie. Een spiritueel-liturgische benadering van de Matthäus-Passion van Johann Sebastian Bach'. Baarn, 2015.

¹⁸⁶ Idem.

¹⁸⁷ Idem, p. 29-30.

¹⁸⁸ Idem, p. 43-44.

¹⁸⁹ Idem, p. 44.

¹⁹⁰ Idem, p. 37.

uit te laten voeren. Al eerder componeerde Bach een passie-compositie, maar indertijd bestond er nog geen interesse voor dit genre. Het tweede lijdensverhaal dat hij componeerde was de Johannes Passion, welke uitgevoerd werd in het jaar 1724.¹⁹¹ Bach heeft volgens bronnen echter altijd het verlangen gehad om het indertijd grootste Evangelie, het Evangelie volgens Matthäus, te toonzetten.¹⁹²

Al in 1725 begon Bach met het op muziek zetten van enkele rijmen van Picander.¹⁹³ Later onderzoek toont aan dat dit het allereerste begin van de Matthäus Passion moet zijn geweest. Deze versie kon echter niet worden uitgevoerd, omdat de rijmen geschreven door Picander niet overeenstemden met het Evangelie. De kerkelijke instanties stelden dit echter wel als eis aan de grote passie-composities die mochten worden uitgevoerd. Picander moest zijn teksten dus volledig herschrijven, wat veel tijd kostte. Pas in 1727 waren deze teksten klaar. Bach schreef op deze teksten de eerste versie van zijn Matthäus Passion, welke op 11 april 1727 werd uitgevoerd.¹⁹⁴

Het werk uit 1727 is echter niet de Matthäus Passion die men tegenwoordig nog kent. De Matthäus onderging nog vele veranderingen en de tegenwoordig bekende versie werd uiteindelijk pas voor het eerst uitgevoerd op 30 maart 1736. Gedurende het leven van Bach werd deze versie waarschijnlijk nog maar één enkele keer vaker ten gehore gebracht: op 23 maart 1742.¹⁹⁵

De Matthäus Passion na het overlijden van Bach

Op 28 juli 1750 overleed Bach op 65-jarige leeftijd. Er is weinig bekend over de uitvoeringen van de Matthäus Passion in de halve eeuw na zijn dood. Waarschijnlijk is het muziekstuk, of een van zijn eerdere varianten, slechts een aantal maal ten gehore gebracht.¹⁹⁶

Dat de Matthäus Passion alsnog zo succesvol geworden is, is voornamelijk het werk geweest van Carl Friedrich Zelter en Felix Mendelssohn Bartholdy. Zij voerden op 11 maart 1829 een grondig bewerkte en sterk ingekorte versie van Bachs Matthäus Passion uit als onderdeel van een liefdadigheidsconcert.¹⁹⁷ Hierdoor werd de Matthäus Passion weer onder de publieke aandacht gebracht, met als gevolg dat Bachs Passie vanaf dat moment regelmatig op verschillende plaatsen in Duitsland ten gehore werd gebracht. De populariteit van deze versie van Bachs Matthäus beperkt zich echter niet tot Duitsland: nog voor het einde van de negentiende eeuw werd Bachs Matthäus Passion ook al uitgevoerd in het Verenigd Koninkrijk, Zwitserland, Frankrijk, Rusland, Zweden en

¹⁹¹ Idem, p. 38

¹⁹² Idem.

¹⁹³ Idem, p. 43.

¹⁹⁴ Idem, p. 51.

¹⁹⁵ Idem, p. 51-54.

¹⁹⁶ Idem, p. 56.

¹⁹⁷ Idem, p. 56-57.

de Verenigde Staten.¹⁹⁸

Bach in Nederland

Voor zover bekend werd de Matthäus Passion in Nederland voor het eerst ten gehore gebracht op 22 april 1870. Deze uitvoering vond plaats in Rotterdam. In 1899 vond de, daarna jaarlijkse, uitvoering van de Matthäus Passion in samenwerking met het Concertgebouworkest plaats. Ook in de Grote of Sint-Vituskerk in Naarden wordt de Matthäus Passion jaarlijks ten gehore gebracht. Dit gebeurde voor het eerst op 14 april 1922.¹⁹⁹

De Matthäus Passion in de 21^e eeuw

Tegenwoordig wordt er in bijna elke grotere plaats tijdens de Goede week wel een Johannes Passion of een Matthäus Passion ten gehore gebracht. Vaak worden deze muziekstukken door amateurs uitgevoerd, maar er zijn ook meerdere professionele koren en orkesten betrokken bij de uitvoeringen, zoals het koor en orkest van de Nederlandse Bachvereniging.

Sinds het begin van de 20^e eeuw zijn er veel ontwikkelingen geweest in de manier waarop de Matthäus Passion werd uitgevoerd. Zo wordt er sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw veel aandacht besteed aan het authentieke karakter van de uitvoering. De uitvoeringen worden gespeeld op de authentieke instrumenten uit de zeventiende en achttiende eeuw. Ook is de bezetting van de koren vaak weer authentiek met bijvoorbeeld een countertenor in plaats van een alt die de bekende aria *Erbarme Dich* zingt.²⁰⁰

De Matthäus Passion als onderdeel van de liturgie

Bach schreef zijn Matthäus Passion oorspronkelijk als een onderdeel van de liturgische viering van Goede Vrijdag. Deze liturgische context is van grote betekenis voor het muziekstuk. Tegenwoordig wordt de Matthäus Passion echter niet meer voltrokken als liturgische rite. De Matthäus Passion is een concert. Dit kan gevolgen hebben voor de manier waarop de Matthäus Passion wordt ervaren. Er gaan stemmen op die menen dat Bachs Matthäus enkel thuishoort in een samenkomst van gelovigen en dientengevolge enkel kan worden verstaan door de gelovige christen. De Keyzer pleit in zijn boek echter voor het feit dat de Matthäus Passion door een ieder kan worden verstaan die de wil heeft zich te verdiepen in dit meesterwerk.²⁰¹

¹⁹⁸ Idem.

¹⁹⁹ Idem, p. 58.

²⁰⁰ Idem, p. 59-61.

²⁰¹ Idem, p. 21-22.

3.3 Een nieuwe vorm van het lijdensverhaal: The Passion

Inleiding

The Passion, de “moderne variant van de Matthäus Passion”²⁰², vond dit jaar voor de vijfde keer plaats in Nederland. Dit evenement, waarbij op Witte Donderdag het oude verhaal van het lijden van Jezus in een nieuw jasje wordt gestoken, kent haar oorsprong in het Britse Manchester. The Passion is in Nederland een groot succes. Tegelijkertijd is The Passion onderhevig aan kritiek. Want wat is The Passion nu eigenlijk: devotie of spektakel?

In deze paragraaf zal er worden ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van The Passion. Eveneens zullen vorm en inhoud van The Passion worden besproken. Er zal besloten worden met de beschrijving van een nieuwe manier waarop The Passion beleefd kan worden: het digitaal meelopen in de processie.

De ontstaansgeschiedenis van The Passion

Op 14 april 2006, Goede Vrijdag, vond in Manchester de Manchester Passion plaats.²⁰³ Dit evenement is geïnspireerd op de manier waarop componisten als Johann Sebastian Bach het passieverhaal samen wisten te brengen met muziek. Tijdens het evenement werd door het publiek een wit kruis door de straten van Manchester gedragen. Terwijl het kruis door de straten werd gedragen, werden er liederen gezongen door het publiek en door bekende Britten. Zij vertolken de rollen van de personages uit het lijdensverhaal van Jezus Christus door het zingen van moderne Engelstalige liederen.²⁰⁴

Het evenement werd georganiseerd door het departement Klassieke Muziek van de BBC en werd live uitgezonden. De Manchester Passion werd gedragen door de katholieke kerk en de Church of England in Manchester. De bedoeling van het evenement was om het lijdensverhaal van Jezus in een nieuw licht te vertellen en mensen opnieuw te laten nadenken over dit verhaal. Om die reden werd het publiek ook gevraagd een symbool van hun eigen lijden bij zich te dragen.²⁰⁵

Uiteindelijk namen 7000 deelnemers mee aan het evenement. 500.000 mensen volgden het evenement via de televisie.²⁰⁶ De Manchester Passion werd goed ontvangen en kreeg daarom een vervolg: The Liverpool Nativity, waar de straten van Liverpool het decor waren voor het

²⁰² Passion.groningen.nl. 'The Passion in Groningen'. In: passion.groningen.nl (beschikbaar op: www.passion.groningen.nl, geraadpleegd op 6 augustus 2015).

²⁰³ Dowell, B. 'BBC's Jesus sings Heaven Knows I'm Miserable Now'. The Guardian, 26 januari 2006.

²⁰⁴ Idem.

²⁰⁵ Idem.

²⁰⁶ Brown, I. 'Oasis and Stone Roses in bizarre Easter re-enactment'. In: nme.com (beschikbaar op: www.nme.com/news/oasis/22800, geraadpleegd op 6 augustus 2015).

geboorteverhaal van Jezus Christus. Helaas was deze variant geen succes waardoor de Manchester Passion in 2007 geen vervolg kreeg.²⁰⁷ Het concept van The Passion werd nog wel in andere landen uitgetoetst. Het concept sloeg echter alleen in Nederland echt aan.²⁰⁸

De eerste Nederlandse editie van The Passion

Op 21 april 2011 vond de eerste Nederlandse editie van The Passion plaats. Deze eerste editie, door de omroepen een crossmediaal project genoemd, vond plaats in Gouda.²⁰⁹ Het evenement werd georganiseerd door Eye2Eye Media, de EO en de RKK, de Protestantse Kerk Nederland, de Rooms-katholieke Kerk, het Nederlandse Bijbelgenootschap en de stad Gouda.²¹⁰

Tijdens het muzikale evenement werd op het Goudse marktplein het Bijbelse passieverhaal verteld in de taal van 2011. Verschillende Nederlandse popartiesten en acteurs vertolken de rollen van de personages uit het lijdensverhaal, waarbij zij bekende Nederlandstalige popnummers zongen.²¹¹ Tegelijkertijd vond er een processie plaats: een groot, wit verlicht kruis werd door Gouda gedragen. Een interviewer vraagt de deelnemers aan de processie naar hun motivatie om mee te lopen. De kruisdragers werden de letterlijke kruisdragers doordat zij op het moment dat Jezus werd veroordeeld het kruis binnen brachten op het marktplein van Gouda. De mensen die al eerder op het plein waren bijeengekomen kregen eveneens een rol. Zij werden geïnstrueerd om de woorden te roepen die in het passieverhaal door het volk werden geroepen: “Kruisig hem!”²¹²

Het evenement werd georganiseerd om jonge mensen in aanraking te laten komen met het lijdensverhaal van Jezus Christus. De organisatoren zijn in hun opzet geslaagd: The Passion werd het grootste live televisie evenement van het jaar 2011 en genereerde een ongekeerde hoeveelheid publiciteit in allerlei verschillende media.²¹³ De reacties zijn niet enkel positief: velen uitten hun afkeur over het evenement. Toch werd The Passion over het algemeen goed ontvangen en kreeg het in het jaar erop een vervolg in Rotterdam.

Latere edities van The Passion

The Passion 2012 is wederom een groot succes. De live-uitzending wist 1,7 miljoen kijkers te

²⁰⁷ C, M. 'Manchester Passion 2006'. In: letterboxd.com (beschikbaar op: http://letterboxd.com/man_out_of_time/film/manchester-passion/, geraadpleegd op 6 augustus 2015).

²⁰⁸ Wilson, E. 'The Passion: Encroaching religion, cultural heritage, or sign of postsecularism?' in: religionfactor.net (beschikbaar op: <http://religionfactor.net/2013/04/03/the-passion-encroaching-religion-cultural-heritage-or-signs-of-postsecularism/>, geraadpleegd op 23 april 2015).

²⁰⁹ Npo.nl. 'The Passion'. In: www.npo.nl (beschikbaar op: www.npo.nl/the-passion/21-04-2011/EO_101169690, geraadpleegd op 6 augustus 2015).

²¹⁰ Klomp, M; Hoondert, M. “De straten van Gouda zijn ons Jeruzalem!” Een populaire Passie op het marktplein'. Jaarboek voor liturgie-onderzoek. 2012.

²¹¹ Idem.

²¹² Idem.

²¹³ Idem.

trekken, 600.000 meer dan tijdens de eerste editie.²¹⁴ Dat Rotterdam als locatie voor de tweede editie werd gekozen is geen toeval: ook Rotterdam is hoofdrolspeler geweest in een verhaal over lijden, tijdens de bombardementen van 1940.²¹⁵ Het concept is verder gelijk aan het evenement in Gouda. Terwijl verschillende bekende Nederlanders op het hoofdpodium het lijdensverhaal van Jezus vertelden, wederom op bekende popmuziek, werd het grote, verlichte kruis door Rotterdam gedragen, op weg naar de Erasmusbrug.

In 2013 vond de derde editie van The Passion plaats. Ditmaal vond het evenement plaats in Den Haag, op 28 maart. Wederom werd met eenzelfde concept als de twee jaren ervoor het kijkcijferrecord verbroken: maar liefst 2,3 miljoen mensen stemden die avond af op The Passion.²¹⁶ De stad Den Haag werd gekozen als locatie voor de derde editie van The Passion, omdat Den Haag het centrum van de politieke macht is, zoals Jeruzalem 2000 jaar geleden het centrum van de macht was. Bovendien is Den Haag de stad van vrede en recht, door de aanwezigheid van het Vredespaleis en het Internationaal Gerechtshof. Daarnaast is het een stad waar mensen uit alle delen van de wereld samenleven.²¹⁷

De vierde editie van The Passion vond plaats in Groningen, op 17 april 2014. Deze editie trok 20.000 bezoekers en ruim 3,2 miljoen kijkers thuis.²¹⁸ Het was de eerste keer dat The Passion buiten de randstad plaats vond, in een provincie waarin mensen zich soms achtergesteld voelen door de politiek in Den Haag en in een stad waarin bestuurders voor hun eigen hachje kiezen. Vanaf de Vismarkt werd het oude verhaal verteld. Ook was het voor de eerste maal mogelijk om virtueel mee te lopen in de processie. Deze optie werd gecreëerd omdat de duizenden plaatsen in de processie al snel waren volgeboekt.²¹⁹ Ook tijdens de virtuele processie is het mogelijk om te vertellen waarom je meeloopt. Tijdens de uitzending werd er ook aan deze motivaties aandacht besteed.

De meest recente editie van The Passion vond plaats in Enschede, op 2 april 2015. Meer dan 3,5 miljoen mensen bekeken de uitzending en ongeveer 135.000 mensen liepen mee in de virtuele processie.²²⁰ Daarnaast kon The Passion dit jaar ook live in de bioscoop worden gevolgd.²²¹ De

²¹⁴ Haakman, D. 'The Passion: geslaagd of 'kitscherige popcornvariant' paasverhaal?'. In: NRC, 6 april 2012.

²¹⁵ Idem.

²¹⁶ Eo.nl. 'Overzicht van The Passion 2013. Wat vond Nederland ervan?'. In: eo.nl (beschikbaar op: www.eo.nl/geloven/nieuws/item/overzicht-van-de-passion-2013/, geraadpleegd op 6 augustus 2015).

²¹⁷ Eo.nl. 'Fragmenten 2013'. In: eo.nl (beschikbaar op <http://www.eo.nl/geloven/evenement/the-passion/videos/fragmenten-2013/-mc-/g/-mg-/334/-ms-/opening-the-passion-2013-1/-mp-/1/>, geraadpleegd op 6 augustus 2015).

²¹⁸ Passion.groningen.nl. 'The Passion in Groningen'. In: passion.groningen.nl (beschikbaar op: www.passion.groningen.nl, geraadpleegd op 6 augustus 2015).

²¹⁹ RTVnoord.nl. 'Virtuele processie The Passion op internet'. In: rtvnoord.nl (beschikbaar op: www.rtvnoord.nl/artikel/artikel.asp?p=132836, geraadpleegd op 7 augustus 2015).

²²⁰ Thepassion.nl. 'Home'. In: thepassion.nl (beschikbaar op: www.thepassion.nl, geraadpleegd op 7 augustus 2015).

²²¹ Rtvnh.nl. 'Popcorn en Jezus in full-HD: The Passion dit jaar ook live in de bios'. In: rtvnh.nl (beschikbaar op: <http://www.rtvnh.nl/nieuws/161428/popcorn-en-jezus-in-full-hd-the-passion-dit-jaar-ook-live-in-de-bios>, geraadpleegd op 7 augustus 2015).

geschiedenis van Enschede, met de vuurwerkcramp van 2000, werd regelmatig aangehaald en zorgde voor een extra dimensie.²²²

Meelopen in de digitale processie

Ieder jaar wordt The Passion populairder onder het Nederlandse publiek. Ook de animo om mee te lopen in de processie, waarbij het grote witte kruis naar het hoofdpodium wordt gedragen, wordt ieder jaar groter. In 2014 was deze animo zo groot dat de organisatoren van The Passion met iets nieuws kwamen: meelopen in de virtuele processie van The Passion.²²³ Tijdens deze digitale processie 'lopen' mensen thuis achter hun computer mee. Er is een speciale sectie op de website met extra achtergrondinformatie, interviews met de hoofdrolspelers en extra beelden en video's.²²⁴ Ook in 2015 kon men weer virtueel meelopen.

Devotie of spektakel?

Rondom iedere editie van The Passion was er wel iemand die zich in de media de vraag stelde met wat voor een evenement men te maken heeft als het om The Passion gaat. Is er sprake van devotie of spektakel?²²⁵ Vanuit verschillende kanten wordt er nog altijd gereageerd op deze vraag. Zo stelt katholiek Van den Berg dat het lijdensverhaal van Jezus in The Passion is “ontdaan van elke spirituele laag”.²²⁶ Volgens De Volkskrant is The Passion “een demonstratie van een kakelbontgekleurd ietsisme”.²²⁷ Vanuit de reformatorische hoek klinkt de boodschap dat The Passion “alle eerbied en ernst die de boodschap van Gods Woord vereist mist”.²²⁸

Volgens anderen is The Passion echter wel religieus. Zo wordt in Tubantia beschreven hoe The Passion af en toe de sfeer van een mis heeft.²²⁹ Ook omschrijven sommigen The Passion als een moderne vorm van liturgie. Anderen verwijzen meer naar de dingen die rondom The Passion gebeuren. Hoewel de televisieshow volgens sommigen weliswaar oppervlakkig is, wordt er door lokale kerken vaak een speciaal programma georganiseerd waarbij het lijdensverhaal van Jezus in de theologische zin wel centraal staat.²³⁰

²²² Thepassion.nl. 'Intense uitvoering van The Passion zet Nederland even stil'. In: thepassion.nl (beschikbaar op: www.thepassion.nl/nieuws/intense-uitvoering-van-the-passion, geraadpleegd op 7 augustus 2015).

²²³ Groninger Internet Courant. 'Loop virtueel mee met The Passion'. In: gic.nl (beschikbaar op: www.gic.nl/innovatie/loop-virtueel-mee-met-the-passion, geraadpleegd op 9 september 2015).

²²⁴ RTV Noord. 'Virtuele processie The Passion op internet'. In: rtvnoord.nl (beschikbaar op www.rtvnoord.nl/nieuws/132836/Virtuele-processie-The-Passion-op-internet, geraadpleegd op 9 september 2015).

²²⁵ Haakman, D. 'The Passion: geslaagd of 'kitscherige popcornvariant' paasverhaal?'. In: NRC, 6 april 2012.

²²⁶ Idem.

²²⁷ Klomp, M. 'The Passion veroorzaakt ophef, Jezus destijds ook'. In: Trouw, 14 april 2014.

²²⁸ Idem.

²²⁹ Tubantia. 'The Passion als verbindend element'. In: Tubantia, 2 april 2015.

²³⁰ Odaci, E. 'The Passion – Een islamitisch perspectief'. In: nieuwwij.nl (beschikbaar op: www.nieuwwij.nl/opinie/the-passion-een-islamitisch-perspectief, geraadpleegd op 4 september 2015).

De vraag wat The Passion nu precies is, zal misschien nooit een eenduidig antwoord krijgen. Volgens Klomp, die aan de Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam onderzoek doet naar de betekenis die mensen verlenen aan The Passion, hoeft dat ook niet: The Passion is devotie en spektakel. Mensen kunnen zelf beslissen welke betekenissen zij aan The Passion toekennen. Juist hierdoor weet The Passion zoveel mensen aan te spreken.²³¹

²³¹ De Groot, H. 'The Passion: voor elk wat wils'. In: Trouw, 2 april 2015.

3.4 Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories

Inleiding

In de docufilm *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories* vertellen verschillende personages over hun bijzondere relatie met de muziek van Bach, in het bijzonder de Matthäus Passion. Hun verhalen worden begeleid door beeldfragmenten en fragmenten uit de Matthäus Passion. In deze paragraaf zal de docufilm uitgebreid worden besproken aan de hand van de vertellingen van de personages. Eveneens zal er worden ingegaan op de begeleidende beelden. Voorafgaand aan de uitgebreide beschrijving van de film zal er allereerst worden ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van *Erbarme Dich*.

Het verhaal achter Erbarme Dich

Ramón Gieling, de regisseur van de docufilm *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories*, heeft een duidelijke interesse in de vraag waarom een muziekstuk zo veel betekent voor zo veel verschillende mensen. Deze vraag kwam al eerder aan bod in zijn *Over Canto*, waarin Gieling op zoek ging naar een antwoord op de vraag hoe het kan dat de Canto Ostinato van Simeon ten Holt zo veel betekent voor zo veel verschillende mensen.²³² Eenzelfde vraag stelt Gieling opnieuw in *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories*.

Met de docufilm *Erbarme Dich* wil Gieling laten zien wat voor bijzondere dingen muziek kan doen. Hij omschrijft muziek als een soort biechtvader of psychiater aan wie je al je geheimen kunt toevertrouwen. Muziek kan oude wonden raken, maar deze wonden ook helen.²³³ Tegelijkertijd wil hij niet voorbij gaan aan het feit dat het lijdensverhaal van Jezus bol staat van de pijn van het leven. Gieling stelt dat mensen dit soms lijken te vergeten, bijvoorbeeld wanneer men kijkt naar de uitvoeringen van de Matthäus Passion in mooie kerken, waarvoor mensen veel geld betalen. Om die reden is voor Gieling de aanwezigheid van de Straatklinders, het koor van dak- en thuislozen, zo belangrijk: in tegenstelling tot veel mensen proberen zij de pijn van het leven niet te verbergen en schamen zij zich niet om deze gewoon te laten zien.²³⁴

Het begin

De film *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories* begint met beelden van de set. Er worden voorbereidingen getroffen. Het kruis wordt neergezet. Er worden spijkers in een hand geslagen. Dit

²³² Rovers, R. 'Recensie: Erbarme Dich. De universele troost van Bachs Mattheüspassie'. In: cinema.nl (beschikbaar op www.cinema.nl/bioscoop/artikelen/11409834/recensie-erbarme-dich, geraadpleegd op 9 september 2015).

²³³ Van Berkum, W. 'Lijden op hun gezicht weerspiegeld. Dak- en thuislozenkoor De Straatklinders in film over de Matthäus Passion'. In: Kerk in Mokum, maart 2015.

²³⁴ Idem.

beeld gaat over in een zwart scherm met daarop in grote rode letters de tekst 'Het beste dat de mens heeft uitgevonden is God'.

Repetitie Straatklinders

Deze eerste beelden gaan over in een repetitie van de Straatklinders. Er worden beelden getoond van verschillende Straatklinders, met daarbij aandacht voor de gezichten, een verwond been, een wond in de palm van een hand. Eveneens wordt de rol van de Straatklinders in de film uitgelegd. Het koor van mensen die bekend zijn met het leven op straat is gevraagd toeschouwer te zijn bij de repetities van het Nederlandse Bach Koor en Orkest. Een belangrijke vraag die door een van de zangers wordt gesteld is de vraag: 'Mogen wij ook meedoen?'

De Straatklinders zullen gedurende de film een steeds belangrijkere rol innemen. Deze rol zal gedurende deze paragraaf verder worden uitgelicht.

De Kunstschilder

Het eerste personage dat zijn verhaal doet is de kunstschilder. Op het moment dat hij vertelt is hij bezig met een portret van Jezus op de dag voor zijn dood, een portret waarvoor een jongen model staat. Er wordt een beeld van de jongen getoond. Het gesprek met de kunstschilder begint met dit beeld als uitgangspunt. "Weet hij dat hij dood gaat?" In eerste instantie wordt de indruk gewekt dat deze vraag op Jezus slaat, maar al snel wordt duidelijk dat de vraag op de jongen slaat.

Vervolgens vertelt de kunstschilder over het moment waarop hij de Matthaüs Passion leerde kennen. Hij vertelt over de langspeelplaat die op de plek van zijn favoriete aria, *Aus Liebe will mein Heiland sterben*, ruis laat horen van alle keren dat hij de naald op die plek heeft gezet. Al heel jong vroeg de kunstschilder zich af wat hem zo raakt in deze aria. Hij vertelt over zijn gevoel van waardeloosheid. Ondanks het feit dat hij gelooft dat hij waardeloos is, gelooft hij dat Jezus ook voor hem wil sterven.

De kunstschilder wordt niet enkel geraakt door de tekst van de aria: ook het engelachtige gezang van de jongenssopranen raakt hem. In zijn tienertijd hadden die jongetjes een seksuele aantrekkingskracht op de kunstschilder, terwijl zij hem tegelijkertijd toonden wie hij diep van binnen graag wilde zijn. De jongens zijn voor hem het toonbeeld van de zuivere ziel, die hij zelf niet was, maar wel wilde zijn.

Hierna vertelt de kunstschilder hoe het verhaal van Jezus' lijden hem raakt. Hij vertelt over zijn juf in de eerste klas die op Goede Vrijdag het lijdensverhaal van Jezus vertelde en daarbij voor de klas ging staan met haar armen gespreid, zoals Jezus hing aan het kruis. Terwijl zij dit deed, welde er in haar ooghoek een traan op. Die traan heeft zo veel indruk gemaakt op de kunstschilder

dat hij deze scène stiekem in bed ging naspelen.

De kunstschilder gaat nog verder in op dit beeld van Jezus aan het kruis. Hij vertelt over het schilderij van Mattheüs Grünewald. Volgens hem is er geen gruwelijkere Christus geschilderd dan deze Christus van Grünewald. Terwijl er beelden worden getoond van de schildering vertelt de kunstschilder over de zichtbaarheid van de martelingen.

Aan het einde komt de kunstschilder nog even terug op de jongen die model staat voor het schilderij van Jezus. Hij vertelt over een diep bijgeloof wat op zou spelen wanneer de jongen morgen zou overlijden, net zoals Jezus. Toch schildert hij de jongen, terwijl het Nederlands Bach Koor en Orkest op de achtergrond zijn favoriete aria speelt.

De Dirigent

Terwijl nog altijd de aria *Aus Liebe will mein Heiland sterben* speelt, komt de dirigent in beeld. Hij begint te vertellen over zijn vader, een vrije man en muzikant in de fanfare, tot het moment dat hij vervuld raakt door de liefde van de Heer. Zijn vader werd vaak tot tranen toe geraakt door kerkdiensten of Bijbellezingen. Zijn moeder gaf de dirigent hiervan de schuld. Dit raakte hem zeer.

De dirigent vertelt verder over zijn jeugd, waarin hij een strenge opvoeding genoot: klappen met de bamboestok waren geen uitzondering. Hij werd opgevoed met het idee dat Jezus zijn zonden voor hem op zich had genomen en dat hij daarom een grote schuld aan Jezus had. Ondanks alles geeft hij het geloof niet op, het instituut echter wel. Hij weigert zijn dochtertje een hoedje te laten dragen en ook is hij soms niet aanwezig bij de kerkdiensten. Dit laatste werd hem door zijn vader niet in dank afgenomen: vijf jaar lang wilde hij niks meer met zijn zoon te maken hebben omdat hij hem te schande had gemaakt.

De Dochter: Ik leef door het Erbarme Dich

Terwijl de muziek nog door speelt kijkt een vrouw naar een oude uitvoering van de Mattheüs Passion. Ze vertelt over haar vader die op de muziek van Bach gedichten schreef voor haar moeder. Haar ouders hadden een bijzondere relatie met de Mattheüs Passion: ze hebben elkaar ontmoet tijdens een uitvoering van de Mattheüs. Om nog eens extra te benadrukken hoe belangrijk dit muziekstuk voor hen was, hebben zij hun zoon vernoemd naar de Mattheüs. Ook de dochter heeft een bijzondere verhouding met de Mattheüs Passion. Zij vertelt hoe zij haar leven te danken heeft aan de Mattheüs Passion, en het *Erbarme Dich* in het bijzonder. Haar moeder werd op late leeftijd ongewenst zwanger. Zij had haar arts gevraagd om medicamenten die een miskraam op zouden wekken. Deze pillen heeft ze echter nooit ingenomen, want terwijl zij luisterde naar het *Erbarme Dich* gebeurde er iets in haar. Het *Erbarme Dich* gaf haar de kracht om voor haar dochter in te

staan.

De operadirigent: Kom help mij wenen

Al helemaal in het begin van de film vraagt een stem zich af wat de betekenis van wenen is. Deze stem blijkt toe te behoren aan de operadirigent. De operadirigent vertelt over de betekenis van verdriet en wenen. Hij ziet verdriet als een ruimte in je leven die er altijd is, maar die je niet betreedt, totdat iets je er toe brengt deze ruimte te betreden. In deze ruimte zal je de illusie op moeten geven dat jij de controle hebt, dat je moet erkennen dat je leven niet door jou wordt bestuurd. Wanneer je je daar aan overgeeft, ontstaat er een opening om te zoeken naar iets diepers.

De operadirigent vertelt over lievelingsmuziek van mensen, die vaak triester is dan de mensen zelf zijn. Hij vertelt hoe die muziek troost kan geven door je te laten realiseren dat je eigen verdriet kleiner is dan het verdriet in de muziek. Muziek kan je zo op de been houden. Ook de muziek van Bach doet dit volgens de operadirigent. Bach doet hierbij een extra beroep op de mensen. Hij vraagt de mensen namelijk om te komen helpen met wenen. De muziek vraagt niet om te stoppen met huilen, maar om samen te wenen. "Help mij om deze last te dragen." De Matthäus Passion is volgens hem een uitnodiging om jouw ruimte van verdriet te openen en te delen met anderen.

De Dirigent

Tijdens de film komt de dirigent verschillende malen in beeld. Hij vervolgt zijn verhaal door te vertellen hoe zijn jeugd hem heeft getekend. Hij is onzeker, zit vol complexen. Een oude dirigent vertelt hem dat hij goud in zijn vingers heeft, maar dat dit goud er niet uit zal komen als hij zo door blijft leven. Hij vertelt over zijn eigen zoon, die hem helpt in zijn ontwikkeling, doordat zijn zoon al vanaf zijn zesde in zijn koor zingt, en zo voor een verbinding met het koor zorgt. De homoseksualiteit van zijn zoon komt aan bod, iets waar de dirigent geen moeite mee heeft.

De componist: Componeren uit religieuze overtuiging

Terwijl de zoon van de dirigent zingt, begint de componist te spreken. Hij vertelt over een kathedraal op het eiland Nieuw Guinea waar hij voor het eerst met Pasen naar de nachtmis ging. In die mis werd hij zo geraakt door het samengaan van muziek en theater dat hij besloot componist te worden. Hij vertelt hoe hij gebroken heeft met zijn kerk en hoe hij daardoor ook afscheid nam van zijn ouders. Die eenzaamheid maakte dat hij een nieuwe kerk ging maken door nieuwe muren te construeren waarbinnen hij zich veilig voelt. Hoewel hij eerst uit religieuze overtuiging priester wilde worden, componeert hij nu vanuit religieuze overtuiging. Dit komt tot uiting in zijn

compositie van de Matthaüs Passion. De componist vertelt hoe hij de glans van de Matthaüs haalt door enkel de solostemmen te laten vertellen. Zo probeert hij het lijdensverhaal van Jezus te ontdoen van het sacrale gewicht.

Jacques en Youssef: Lijden als vorm van liefde

Terwijl er fragmenten te horen zijn van de Matthaüs van de componist, gaan twee Straatklinkers met elkaar in gesprek. Zij spreken over het lijden. Centraal hierbij staat de vraag of lijden een vorm van liefde is. Beide mannen zien lijden voor een ander als een mooi soort lijden waardoor je hart zich opent. Het bijzondere aan lijden is het feit dat er verlossing van het lijden kan worden gevonden in echte liefde.

De mannen praten verder over het lijden van Jezus. Ze proberen zich in te leven in het lijden van Jezus, die als enige echt heeft geleden. Zij zien Jezus' dood als een ware marteling, waarbij niemand hem helpt. De mannen bewonderen het feit dat Jezus het lijden liefdevol accepteert en zelfs zo ver gaat dat hij de mensen die hem laten lijden kan vergeven.

De koordirigent: Hoe de Matthaüs kan helen

“Wij hebben Jezus gedood. De verwarde zangers aan het begin van de Matthaüs, dat zijn wij, zoals wij zijn, hier in 2014, 2015.” Deze uitspraak uit het begin van de film komt van de koordirigent. Hij meent echter dat dit niet zo hoeft te blijven. Hij vertelt over de helende werking die de Matthaüs Passion heeft voor vele mensen. Hij heeft deze helende werking tijdens repetities gezien bij zijn koorleden, maar ook zelf ervaren.

De koordirigent spreekt over de connectie tussen mensen die er ontstaat tijdens het luisteren naar de Matthaüs Passion. Het hele volk spreekt in de Matthaüs, maar in de koralen gaat het juist weer om de 'ik'. Hierdoor wordt de geest van de muziek vaak zo persoonlijk.

De danser: Zijn tranen lieten mij de Matthaüs begrijpen

Terwijl de haan kraait, danst de danser zijn eigen *Passione*. Dat hij nu het passieverhaal danst is niet vanzelfsprekend. De danser komt uit een land waarin de communistische cultuur elke cultuur verving, ook de religieuze. Voor hem was het vanzelfsprekend om atheïst te zijn en te walgen van de kerk.

Via zijn vriend en collega komt de danser in aanraking met Bach. De danser vertelt hoe hij, terwijl ze samen in Mexico zijn, zijn vriend zag huilen. Hij dacht zelf dat dit te maken had met de ziekte van de vader van zijn vriend, maar het blijkt te zijn om de aria *Mache dich mein Herze rein*, waar zijn vriend op dat moment via een koptelefoon naar luistert. De danser vertelt hoe hij dit

verdriet als bevrijdend ervaart, en hoe hij door die emotie Bach opeens begreep. Samen besloten ze een *Passione* te maken op de muziek van Bach. De danser danst, zijn vriend begeleidt hem op de accordeon. Er worden beelden getoond van de *Passione*. Deze beelden worden gevolgd door beelden van een zanger die de aria *Mache dich mein Herze rein* zingt, terwijl hij de danser op zijn schoot heeft, gelijk een piëta.

De dirigent

Nog twee maal doet de dirigent zijn verhaal. Hij vertelt hoe hij zijn vader bezocht toen hij op sterven lag in het ziekenhuis. Zijn vader biecht aan hem op dat hij zijn zoon zo bejegende zodat zijn zoon kon bereiken wat hij zelf nooit bereikt had. Die openbaring maakt dat de dirigent zijn vader eindelijk weer kan zien als de man die hij was.

Hoe belangrijk de Matthaüs voor de dirigent is, wordt duidelijk in het volgende fragment. De dirigent blijkt ziek te zijn. De arts noemt dit het kruis dat de dirigent zal moeten dragen. Het is niet duidelijk of de dirigent zijn concertcyclus kan volbrengen.

De Sopraan: Waarom kunnen wij geen betere mensen zijn?

Terwijl een zanger aan het kruis zingt over het ondraaglijk worden van het lijden, komt de sopraan in beeld. De sopraan komt uit Siberië en is de dochter van ongeschoolde ouders. Ze kwam naar Nederland omdat zij had gehoord dat men daar in het Engels kon studeren aan het conservatorium.

De eerste keer dat de sopraan de Matthaüs Passion hoort, vindt zij hem vooral erg lang. Wanneer zij de tekst echter woord voor woord vertaalt, komt de tekst pas echt tot haar. Ze doet auditie bij de dirigent, maar die vertelt haar dat ze eerst Duits zal moeten leren om de solo te kunnen zingen. Dit doet ze, en bij de tweede auditie wordt ze aangenomen.

De Matthaüs Passion is voor de sopraan een verhaal over de mens gedreven door afgunst en haat. Het verhaal verklaart waarom de mens doet wat hij doet. Terwijl ze zingt denkt ze hieraan en vraagt ze zich af waarom de mens niet goed is, waarom wij geen betere mensen kunnen zijn. Terwijl ze dit vertelt worden er beelden getoond van ontploffingen, mensen die beschoten worden en mensen die gevangen zitten.

De operadirigent: Iedere traan is een juweel

De operadirigent gaat nogmaals in op de betekenis van het wenen. Hij verwondert zich over het feit dat wij mensen ogen hebben gekregen om te huilen. Hij ziet het vermogen om te wenen als een wezenlijk deel van ons fysieke zijn.

Vervolgens gaat hij in op de betekenis van tranen. Hij vertelt over het onderscheid dat de

Heilige Catherina van Sienna aanbracht in tranen. Tranen van zelfmedelijden zijn volgens haar waardevolle tranen. Tranen van berouw zijn echter waardevoller. Ook haalt hij de islamitische wijsgeer Al-Ghazali aan, die zegt dat elke traan een juweel is, gevuld met licht dat je het pad door de duisternis laat zien.

De dirigent

Een laatste maal komt de dirigent aan het woord. Ook hij benadrukt de helende werking van de muziek van Bach. Na 3,5 uur luisteren ben je niet gesloopt, maar gelouterd. De muziek heeft voor de dirigent echter ook een andere lading gekregen, doordat hij door de schoonheid van een van de koralen geconfronteerd werd met zijn eigen vergankelijkheid. Bang voor de dood is de dirigent echter niet: hij denkt dat hij de enige is die niet dood gaat.

De schrijver

Het thema van de dood wordt nog verder doorgetrokken. Terwijl een van haar eigen gedichten op het scherm verschijnt, spreekt de schrijfster. Zij vertelt hoe het gedicht tot stand is gekomen tijdens een vakantie met een collega die heel ziek was. De narcissen die ze zagen stonden in groot contrast met het toekomstperspectief van deze collega.

De schrijfster vertelt over de dalende lijnen in muziek. Meestal staan deze voor klagen en treuren. Na een sprong val je naar beneden. In de taal van de muziek is een dergelijke lijn een teken van wanhopig verdriet. Deze lijn is te zien in het *Erbarne Dich*.

De schrijfster vertelt dat muziek ook heilzaam kan zijn. Een trauma kan hersenstructuren vernielen die door het spelen van de piano weer hersteld kunnen worden. Zij heeft dit zelf ervaren na de dood van haar dochter. Piano spelen heeft haar op de been gehouden. In het bijzonder speelde zij de Goldberg variaties van Bach. Deze muziekstukken inspireerde haar om een boek te schrijven over haar dochter. Terwijl zij dit boek schreef verdiepte zij zich ook in het leven van Bach en vond daarin bijzondere parallellen met haar eigen leven. Zo begon Bach met het schrijven van de Goldberg variaties na het overlijden van zijn lievelingszoon Bernhard. Bernhard overleed toen hij zesentwintig jaar oud was, net als de dochter van de schrijfster. Voor de schrijfster was dit een teken dat de keuze van de Goldberg variaties als stramien voor het boek over haar dochter niet voor niks was.

Begeleidende teksten

Op verschillende momenten in de film vult het beeld zich met een zwart scherm met daarop teksten in rode letters, vaak begeleid door dreigende muziek. De hierop volgende opsomming geeft een

overzicht van deze teksten. “Het beste dat de mens heeft uitgevonden is God”. “Verdriet maakt je tot een gevangene van God”. “Het einde van de liefde hangt samen met het einde van het geloof in de ziel”. “Als er iemand is die alles aan Bach te danken heeft is het God wel”. “Jezus neemt wraak op ons omdat hij niet op de bank stierf”.

Begeleidende beelden

Gedurende de film worden allerlei beelden vertoond, dan wel begeleid door de stemmen van de personages, dan wel door muziek van Bach. Het zijn uiteenlopende beelden. Een spijker die in een hand of een voet geslagen wordt. Twee boksers die met elkaar in gevecht zijn. Beelden uit films of oude uitvoeringen van de Matthaüs. Religieuze verbeeldingen, zoals een piëta of een persoon aan het kruis. Een man die boxjes op zijn fiets monteert en al luisterend naar een aria uit de Matthaüs op weg gaat naar het graf van een geliefde. Beelden van een aanslag, een ontvoering, een ontploffing, beelden van geweld. Teksten op muren, 'Nietschze ist tot', 'Eat the rich'. Een vrijpartij, die door het huilen op de achtergrond misschien eerder een verkrachting is. Door verschillende mensen wordt de dood uitgebeeld. Er is een wake bij een dode, waarna deze dode ten hemel opstijgt. Als een van de laatste beelden wordt de verlaten kerk getoond, vol afval en bladeren.

De rol van de Straatklinkers

Tussen al deze verhalen en beelden komen ook de Straatklinkers steeds opnieuw in beeld. De Straatklinkers zijn in eerste instantie toeschouwers, die vaak geëmotioneerd toehoren, hun gezichten in close-up. Ze zijn echter niet enkel als toeschouwers te zien. Er zijn beelden van een Straatklinker op een bankje, een groep Straatklinkers in een rusteloze slaap met op de achtergrond allerlei stadsgeluiden, maar ook een groep rustig slapende Straatklinkers. Straatklinkers beelden een schilderij van Grünewald uit, waarbij een Straatklinker Jezus uitbeeldt, een ander Maria. Een van de Straatklinkers verbeeldt de dode Bach. Ze zijn de figuranten van het laatste avondmaal. De Straatklinkers zijn een publiek dat mee mag doen en meezingt met de laatste koraal van de Matthaüs.

4. De populariteit van de drie verschijningsvormen: een analyse

Inleiding

In hoofdstuk 1 en 2 is er een theoretisch kader ontwikkeld naar aanleiding van verschillende aspecten van de vorm en de inhoud van de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus. Uit dit theoretisch kader zijn verschillende uitgangspunten gedestilleerd. Volgens deze uitgangspunten kunnen drie aspecten de populariteit van de verschijningsvormen verklaren: de mogelijkheid om verbonden te worden met verschillende velden uit het model van sacraal-rituele velden van Post, de aanwezigheid van heterotopie waardoor een ritueel kan voorzien in de zingevingbehoefte en de aanwezigheid van dysforie waardoor een ritueel bij kan dragen aan het bewerkstelligen van sociale cohesie.

In dit hoofdstuk zullen de drie verschijningsvormen worden geanalyseerd waardoor de drie aspecten die de populariteit van de verschijningsvormen kunnen verklaren in kaart worden gebracht. Hiertoe zal allereerst het model van sacraal-rituele velden worden toegepast op de verschijningsvormen.

Om de twee andere aspecten in kaart te brengen zal er worden gekeken naar de aanwezigheid van heterotopie en dysforie. Er is gekozen om deze analyse te structureren door gebruik te maken van het kader van de tien elementen van het ritueel van Grimes. Dit kader wordt binnen de Ritual Studies veelvuldig gebruikt om rituelen in een bepaalde context te bestuderen en analyseren. Het kader van Grimes zal allereerst worden toegelicht. Vervolgens zal er worden ingegaan op de aanwezigheid van heterotopie en dysforie in de drie verschijningsvormen. Deze analyse zal worden uitgewerkt in drie schema's.

4.1 Het model van sacraal-rituele velden toegepast op de verschijningsvormen

Inleiding

In paragraaf 1.2.3 werd het model van sacraal-rituele velden van Post beschreven. In deze paragraaf werd eveneens ingegaan op de toepassing van het model. Hieruit bleek dat handelingen en plaatsen vaak niet meer te verbinden zijn met één enkel veld. Volgens Post kan het succes van rituelen worden verklaard door de mogelijkheid van een ritueel om verbonden te worden met meerdere velden.

In deze paragraaf zal het model van Post worden toegepast op de drie verschijningsvormen. Hieruit zal blijken dat alle drie de verschijningsvormen kunnen worden verbonden met verschillende sacraal-rituele velden.

De modellen van sacraal-rituele velden toegepast op de drie verschijningsvormen van de passie

Wanneer men de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal in het model van sacraal-rituele velden probeert te plaatsen, dan valt onmiddellijk op hoe lastig het kan zijn om bepaalde handelingen daadwerkelijk in te delen in het model. Het verklaart eveneens waarom Post al met verschillende varianten van het model is gekomen: de praktijk is complexer dan de theorie van het model. Voor de hier volgende beschrijving zal worden uitgegaan van het model uit 2015.

De eerste verschijningsvorm, de Matthäus Passion van Johann Sebastian Bach, kan men op verschillende manieren indelen. Allereerst maakt de Matthäus Passion onderdeel uit van het religieus veld, aangezien het muziekstuk in het verleden onderdeel uitmaakte van de liturgie van de Goede Week. Sinds de negentiende eeuw wordt de Matthäus Passion echter eveneens in een seculiere setting uitgevoerd. De Matthäus maakt onderdeel uit van onze cultuur, waardoor deze ingedeeld kan worden in het culturele veld. Tegelijkertijd kan de Matthäus Passion ook thuis horen in het 'recreationele' veld. Naar de Matthäus gaan is een avondje uit met vrienden of familie.

Eenzelfde moeilijkheid valt ook op bij het indelen van de twee andere verschijningsvormen van de passie. Door het karakter van het evenement kan The Passion worden ingedeeld in het 'recreationele' veld. Tegelijkertijd maakt The Passion gebruik van culturele elementen, waardoor het evenement eveneens in te delen is in het culturele veld. Door het feit dat The Passion steeds vaker ook door lokale kerken overgenomen wordt, kan men er voor pleiten The Passion in te delen in het religieuze veld. Daarnaast was er in verschillende edities van The Passion aandacht voor vroeger lijden in de stad waar The Passion plaats vond. Hierdoor kan The Passion worden ingedeeld in het veld van *memorial culture*. Ook de docufilm *Erbarme Dich* kan in meerdere velden worden ingedeeld. Zo kan de film worden ingedeeld in het culturele veld, maar wanneer het wordt gezien

als een avondje uit naar de bioscoop kan de film ook ingedeeld worden in het 'recreationele' veld.

De verbinding met verschillende velden

Uit bovenstaande blijkt dat alle drie de verschijningsvormen kunnen worden ingedeeld in verschillende sacraal-rituele velden. Daarbij is an sich opvallend dat alle drie de verschijningsvormen zijn in te delen in het culturele veld. Door de vorm van de drie verschijningsvormen waarin een religieus verhaal wordt verteld in de vorm van een muziekstuk, een evenement en een film vindt er een beweging plaats van het religieuze naar het culturele veld. Religie wordt steeds vaker populaire cultuur. Deze verschuiving wordt ook door Post beschreven in zijn ritueel-religieuze panorama.

4.2 De tien componenten van het ritueel: een kader van Ronald Grimes

Inleiding

In de eerste twee hoofdstukken werd er ingegaan op het werk van Post. Post is een belangrijke wetenschapper binnen het vakgebied van de *Ritual Studies*. De grondlegger van dit vakgebied is Grimes.²³⁵ Voor zijn werk binnen dit vakgebied ontwikkelde hij onder meer een kader waarin het multidimensionale karakter van het ritueel kan worden gevat. Grimes omschrijft hierin tien verschillende componenten van het ritueel.

In dit hoofdstuk zal het kader van Grimes worden uitgewerkt worden. Er zal kort worden ingegaan op alle door Grimes benoemde componenten van het ritueel. Dit kader zal vervolgens in de volgende paragrafen worden gebruikt om de analyse van de drie verschijningsvormen te structureren.

Het kader van Grimes

Grimes ontwikkelde een kader waarin tien componenten van het ritueel worden gevat. Dit kader is niet bedoeld om alle facetten van het ritueel te bestuderen, maar juist om rituelen in een bepaalde context te kunnen bestuderen en analyseren.²³⁶ Het kader omvat de componenten actoren, rollen of figuranten, handelingen, bronnen, attitudes, overtuigingen of emoties, plaatsen, tijd, voorwerpen, taal en geluid, zintuigen, commentaar en kritiek. Hoewel deze componenten als losse aspecten worden benoemd, zijn deze componenten sterk met elkaar en met de context verbonden.

Actoren, rollen of figuranten

Binnen een ritueel bestaan er verschillende actoren en rollen. De personen die deze rollen vervullen verrichten ieder hun eigen handelingen en hebben ieder een eigen positie. Zo speelt in veel katholieke rituelen de priester een belangrijke rol met zijn rituele handelen en zijn positie op het altaar.

Handelingen

Rituelen kennen vaak een rituele of liturgische volgorde. De volgorde van de handelingen speelt een belangrijke rol. De handelingen hoeven niet per se een duidelijk doel te dienen. Een voorbeeld van handelingen zijn de rituele wassingen binnen de islam.

²³⁵ In bijlage 1 wordt er verder ingegaan op het vakgebied van de *Ritual Studies* en de rol van Ronald Grimes.

²³⁶ Venhorst, C; Venbrux, E; Quartier, T. 'Re-imagining Islamic Death Rituals in a Small Town Context in the Netherlands. Ritual Transfer and Ritual Fantasy'. In: Jaarboek voor liturgieonderzoek 27 (2011). pp. 169-187.

Bronnen

Rituelen komen over het algemeen niet zomaar uit de lucht vallen. Vaak liggen er bepaalde bronnen aan de basis van het rituele handelen. Deze bron kan de dorpsoudste zijn, maar ook een heilig boek.

Attitudes, overtuigingen en emoties

Aan rituelen liggen verschillende attitudes, overtuigingen en emoties ten grondslag die belangrijk zijn om het ritueel te kunnen begrijpen en bestuderen. Zo kunnen attitudes, overtuigingen en emoties met betrekking tot de dood verklaren hoe er binnen bepaalde religieuze stromingen met de overledene wordt omgegaan.

Plaatsen

De plek waar het ritueel plaats vindt wordt bepaald door verschillende aspecten. Aan de ene kant zijn er praktische overwegingen om een ritueel op een bepaalde plek te laten plaatsvinden. Aan de andere kant kan deze keuze ook worden beïnvloed door allerlei attitudes en overtuigingen. Zo kan een ritueel op een bepaalde plaats plaatsvinden doordat deze door de geloofsgemeenschap als heilige plaats wordt gezien, zoals in een kerk of rondom de Ka'bah.

Tijd

Tijd speelt een belangrijke rol in rituelen, welke wederom zowel praktisch als symbolisch kan zijn. Zo is het voor moslims belangrijk om hun doden binnen 24 uur te begraven, zodat het lichaam van de overledene nog intact is wanneer de overledene tegenover Allah komt te staan.²³⁷

Voorwerpen

Binnen rituelen worden vaak speciale of rituele voorwerpen gebruikt. Men kan hierbij denken aan de wierookhouder met de wierook tijdens de katholieke viering van de Eucharistie. Voorwerpen kunnen echter ook praktisch zijn.

Taal en geluid

Vaak onderscheidt een ritueel zich door taal en gebruik van geluid. Zo wordt er vaak zacht gesproken in kerken. Daarnaast wordt er vaak letterlijk een andere taal gesproken, zoals tijdens een Latijnse mis, of het reciteren van de Koran in het Arabisch.

²³⁷ Idem.

Zintuigen

Zintuigen spelen een belangrijke rol in het ritueel. Vaak worden verschillende zintuigen aangesproken. Het branden van wierook is een bekende manier om in te spelen op het reukorgaan en komt in veel verschillende tradities voor.

Commentaar en kritiek

Vaak bestaat er binnen de groep of tussen verschillende groepen kritiek op de manier waarop een ritueel wordt uitgevoerd. Dit komt bijvoorbeeld voor in de Nederlandse multiculturele context, waar christenen of moslims uit verschillende landen samenwonen. Zij hebben allen hun eigen gebruiken tijdens bepaalde rituelen. Er kan dan een discussie ontstaan over welk ritueel nu het 'goede' ritueel is.

4.3 Heterotopie en lijden in de drie verschijningsvormen

Inleiding

In de nu volgende paragrafen zullen voor de drie verschijningsvormen de tien componenten van het ritueel worden uitgewerkt. In deze beschrijving zal er in het bijzonder aandacht zijn voor de aanwezigheid en de rol van heterotopie en dysforie.

Om te bepalen of en hoe er sprake is van heterotopie zal de in paragraaf 2.2.1 beschreven definitie van heterotopie worden gehandhaafd. Deze definitie omschrijft heterotopie als een werkelijk bestaande ruimte waar plaats is voor onze dromen, fantasieën en passies, welke voldoet aan de volgende zes kenmerken:

- Heterotopie is aanwezig in alle culturen van de wereld.
- Heterotopieën kunnen in de loop van de geschiedenis evolueren en van functie veranderen.
- In heterotopie kunnen verschillende plaatsen bij elkaar komen.
- Bij een heterotopie kan er sprake zijn van heterochronie.
- Een heterotopie wordt geopend en gesloten.
- Er bestaat een relatie tussen de heterotopie en andere ruimtes.

Om te bepalen of en hoe er sprake is van dysforie, zal er worden beschreven op welke manieren er sprake is van lijden. Hiertoe wordt een brede definitie van lijden gehandhaafd. Lijden is niet enkel zwaar fysiek of mentaal lijden, maar ook het ondergaan van kleine ongemakken, zoals dit ook in paragraaf 2.3.2 werd beschreven. In het bijzonder is lijden het ervaren van dysforie door de identificatie met het lijden.

Voor deze analyse zal allereerst gebruik worden gemaakt van de eigen observaties van de drie verschijningsvormen van het passieverhaal. In hoofdstuk 3 werd hiervan al een overzicht gegeven. Deze observaties zullen worden aangevuld met observaties van buitenaf, welke verkregen zijn uit verschillende bronnen. Op deze manier kunnen de eigen observaties worden getoetst en worden aangevuld.

4.3.1 De Matthäus Passion

Actoren, rollen of figuranten

In de Matthäus Passion zijn de belangrijkste rollen weggelegd voor de musici. De koren, het orkest en de solisten spelen allen een belangrijke rol, niet enkel doordat zij muziek produceren, maar voornamelijk door de rol die zij vertolken. De solisten spelen belangrijke rollen doordat zij de woorden van de verschillende personages uit het Evangelie volgens Matthaüs uitspreken. De twee koren vertolken de figurantenrol: zij zijn bijvoorbeeld de menigte. Het orkest begeleidt het geheel, maar neemt bijvoorbeeld ook de rol van de bliksem en de donder op zich. De dirigent heeft een leidende rol in het geheel: door de aanwijzingen van de dirigent wordt het geheel bij elkaar gehouden.

De laatste rol is weggelegd voor de toehoorder. Hoewel deze rol niet uitgebreid is, is deze rol wel onderhevig aan verschillende regels. Zo is het over het algemeen niet de bedoeling dat de toehoorder ook meezingt. De toehoorder beluistert het muziekstuk in stilte.

Heterotopie en lijden spelen bij de actoren, rollen of figuranten van de Matthäus Passion geen belangrijke rol. Uit de rest van de beschrijving zal echter blijken dat actoren, rollen of figuranten wel te maken kunnen krijgen met lijden of heterotopie.

Handelingen

De handelingen in de Matthäus Passion zijn niet veelomvattend. De muzikanten maken muziek, de dirigent dirigeert en de toehoorder luistert. De volgorde van de handelingen is vastgelegd in het werk van Johann Sebastian Bach. In moderne variaties op de Matthäus Passion kan er echter sprake zijn van meeromvattende handelingen, zoals het dansen in de Mattheüs Passie van Jan Rot, Pearl Jozefzoon & Tango Extremo.²³⁸

Heterotopie speelt bij de handelingen een belangrijke rol. Door het maken van de muziek wordt een verhaal verteld in een andere plaats en tijd. Hierdoor ontstaat er een samengaan van verschillende ruimtes en wordt er gebroken met de traditionele tijd, waardoor er een heterochronie ontstaat.

Muzikanten en toehoorders kunnen beiden te maken krijgen met lijden of dysforie tijdens de Matthäus Passion. Drie uur lang muziek maken kost moeite en energie, evenals drie uur luisteren, zeker wanneer de Matthäus Passion uitgevoerd wordt in een koude kerk met houten banken. Er is dan sprake van een mildere vorm van lijden, zoals deze door Turchin wordt beschreven.²³⁹

²³⁸ Leeuwarder Courant. 'Mattheus Passie met Argentijnse wending' in: Leeuwarder Courant, 3 april 2015.

²³⁹ Turchin, 2013.

Bronnen

De Matthäus Passion maakt gebruik van verschillende bronnen. Zo is de bron van het muziekstuk de muziek van Johann Sebastian Bach met de teksten van Picander. Bach en Picander baseren hun werk weer op hoofdstuk 26 en 27 van het Evangelie volgens Mattheüs. Doordat de Matthäus verhaalt over het leven van Jezus ontstaat er een samengaan van ruimtes en tijden.

Attitudes, overtuigingen en emoties

Aan de Matthäus Passion liggen verschillende attitudes, overtuigingen en emoties ten grondslag. De Matthäus Passion is allereerst een muziekstuk dat geschreven is om onderdeel uit te maken van de liturgie van Goede Vrijdag. De overtuiging van de kerkelijke instanties van Leipzig dat het passieoratorium een plaats moest hebben in de liturgie van de Goede Week ligt hieraan ten grondslag. De christelijke geloofsovertuiging heeft hierin een belangrijke rol gespeeld.

In de loop van de tijd verplaatste de Matthäus Passion zich naar het seculiere domein. Het uitvoeren van het muziekstuk kreeg hierdoor een andere betekenis. De Matthäus wordt niet enkel uitgevoerd om de liturgische waarde van het muziekstuk, maar ook om de muzikale waarde. De functie van de Matthäus is in de loop der tijd veranderd. Dit is een van de belangrijke kenmerken van een heterotopie.

Het muziekstuk weet in te spelen op universele emoties van de mens. Lijden speelt bij de attitudes, overtuigingen en emoties een belangrijke rol, doordat het lijden onderdeel uitmaakt van een van de belangrijke universele emoties van de mens. Hierop speelt het muziekstuk in. In de Matthäus Passion wordt het lijdensverhaal van Jezus verteld. In het bijzonder door aria's als *Erbarme Dich, Mein Gott* weet de Matthäus Passion aan het lijden van de mens te raken. Dit heeft weer gevolgen voor de rol van heterotopie. De muziek van Bach kan, net zoals dit voor enkele andere muziekstukken geldt, beschreven worden als een heterotopie.²⁴⁰ De muziek opent een andere ruimte waardoor men toe kan treden tot een plaats waar het alledaagse wordt betreden. De Matthäus Passion met haar focus op de universele menselijke emoties kan zo een belangrijke rol spelen in de zingevingsbeleving van mensen.

Plaatsen

De Matthäus Passion vindt over het algemeen plaats in een kerk of een concertzaal. Op het podium wordt echter een verhaal verteld dat zich afspeelt op een andere plaats, namelijk in en om het Jeruzalem van het begin van onze jaartelling.

²⁴⁰ Reyland, N. 'The Spaces of Dream: Lutoslawski's Modernist Heterotopias'. In: *Twentieth-century Music*, 12 (1), 2015. pp. 37-70.

De plaats waar de Matthäus Passion wordt uitgevoerd is een belangrijk aspect van de heterotopie. Allereerst moet er voor een uitvoering van de Matthäus Passion vaak een entreebewijs worden gekocht. Hierdoor kan de heterotopie worden geopend. Deze ontstaat doordat tijdens het uitvoeren van de Matthäus meerdere incompatibele ruimtes bij elkaar komen: de kerk wordt even Jeruzalem.

Eveneens kan de plaats waar de Matthäus wordt uitgevoerd ook invloed hebben op het ervaren van dysforie tijdens de uitvoering. Zo kunnen harde kerkbanken zorgen voor een onaangename ervaring tijdens het luisteren naar de Matthäus Passion.

Tijd

De Matthäus Passion is een lang muziekstuk van bijna drie uur. In die uren wordt echter een verhaal verteld dat een langere tijd bestrijkt dan deze drie uur. Tijdens de Matthäus Passion wordt er gebroken met de traditionele tijd, wat een belangrijk kenmerk van heterotopie is.

Voorwerpen

In de Matthäus Passion zijn de muziekinstrumenten de praktische voorwerpen die een belangrijke rol spelen. Zij zijn noodzakelijk om het verhaal van de Matthäus Passion te vertellen, waardoor zij een bijdrage leveren aan het openen van de heterotopie. Voor het lijden kunnen zij eveneens een belangrijke rol spelen. Zo kan het vermoeiend zijn om zo lang een muziekinstrument te bespelen.

Taal en geluid

De Matthäus vertelt het verhaal van het Evangelie volgens Mattheüs in het Duits, de moedertaal van Bach en Picander. Deze tekst speelt een belangrijke rol, welke versterkt wordt door het verhaal dat wordt verteld door de muziek. Zo zijn in de muziek de zweepslagen te horen die Jezus kreeg als onderdeel van zijn veroordeling. De muziek kan op zichzelf als heterotopie gezien worden.

Zintuigen

De Matthäus speelt door de muziek voornamelijk in op het gehoor. Er gebeurt echter ook veel op het podium, doordat men de muzikanten live ziet spelen. Het visuele aspect speelt echter een minder belangrijke rol dan bij bijvoorbeeld The Passion. Heterotopie en lijden spelen bij de zintuigen geen belangrijke rol.

Commentaar en kritiek

Over het algemeen zijn de kritieken op de Matthäus Passion positief. Veel mensen worden geraakt

door het muziekstuk, en mensen vragen zich af hoe het kan dat zo veel mensen geraakt worden door de Matthäus. Eveneens verwondert men zich over de helende kracht van de Matthäus. Toch bestaan er ook discussies over de Matthäus Passion. Zo vragen mensen zich af of de Matthäus wel kan worden uitgevoerd of begrepen door mensen die niet christelijk zijn. Daarnaast bestaat er kritiek op het vaak elitaire karakter van de Matthäus Passion. Deze kritiek is een belangrijke motivator voor het produceren van de docufilm *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories*.

In de Matthäus Passion is op verschillende manieren sprake van heterotopie en van dysforie of lijden. De Matthäus Passion is op zichzelf een heterotopie. Daarnaast kent de Matthäus allerlei manieren waarop de heterotopie kan worden betreden. Eveneens is er sprake van dysforie of lijden, onder andere door de identificatie met het lijden in het muziekstuk. In paragraaf 4.4 zullen deze aspecten in een schema worden uitgewerkt.

4.3.2. The Passion

Actoren, rollen of figuranten

In The Passion spelen veel verschillende mensen een belangrijke rol. Allereerst zijn er de acteurs die de verschillende rollen vertolken. Een belangrijke rol wordt hierbij vervuld door de presentator of de verteller. Daarnaast zijn er nog de (achtergrond)zangers op het podium.

De toeschouwers spelen in The Passion eveneens een belangrijke rol. Er zijn echter verschillende soorten van toeschouwers. Zo zijn er de mensen die daadwerkelijk aanwezig zijn op het plein waar de show wordt opgenomen. Zij worden onderdeel van het verhaal doordat zij de rol van de menigte vertolken. Verder zijn er nog de mensen die het grote kruis naar het hoofdpodium dragen. Ook zij worden op een bepaalde manier onderdeel van het verhaal doordat zij net als Jezus en Simon van Cyrene kruisdragers worden. Onderwijl de menigte naar het hoofdpodium loopt, worden enkele mensen geïnterviewd door een interviewer. Deze interviewer speelt eveneens een belangrijke rol in The Passion, doordat zij aan de processie een betekenisdimensie toevoegt wanneer zij de mensen vraagt naar hun motivatie om mee te lopen in de processie.

Naast de toeschouwers die aanwezig zijn in de stad waar The Passion zich afspeelt, wordt the Passion ook bekeken via een live-uitzending. Men kan The Passion thuis op de bank kijken of in een groep in bijvoorbeeld een kerk of in een bioscoop. Ook kan men reageren op wat er gebeurt, bijvoorbeeld via Twitter. Men kan eveneens virtueel meelopen, een vorm waarbij The Passion via de live-uitzending wordt bekeken en men extra informatie verkrijgt via sociale media.

De manier waarop men toeschouwer is heeft gevolgen voor de heterotopie. Zo is een bioscoop een andersoortige heterotopie dan een festival. De manier waarop men The Passion aanschouwt zal daardoor gevolgen hebben voor de beleving. Hoe dit van invloed kan zijn op de beleving van het lijden komt later nog aan bod.

Handelingen

Tijdens The Passion vinden er verschillende geregisseerde handelingen plaats. Op het hoofdpodium wordt door middel van muziek en zang het lijdensverhaal van Jezus verteld. De toeschouwers op het plein worden hierbij onderdeel van het verhaal. Ondertussen wordt door een andere groep mensen het grote kruis in een processie naar het podium gedragen. Ook vinden er tijdens The Passion op de sociale media verschillende dingen plaats, zoals live commentaar op The Passion op Twitter. Daarnaast worden er beelden uitgezonden van delen van het lijdensverhaal welke op een ander moment zijn opgenomen. Door deze handelingen komen verschillende ruimtes en tijden bij elkaar.

De handelingen vinden voornamelijk buiten plaats. Dit heeft gevolgen voor het ervaren van dysforie. Tijdens verschillende edities van *The Passion* waren de weersomstandigheden slecht. Mensen gaan vaak door weer en wind om toch aanwezig te kunnen zijn.²⁴¹ Koude en regen maakten het aanschouwen van *The Passion* minder aangenaam. Ook voor de acteurs was het vaak afzien.²⁴²

Bronnen

Het Nederlandse concept van *The Passion* is gebaseerd op het concept van de BBC. Tijdens *The Passion* wordt het lijdensverhaal van Jezus Christus verteld. Anders dan tijdens de *Matthäus Passion* wordt er niet vastgehouden aan een enkel evangelie. Door te verhalen over het leven van Jezus ontstaat er een samengaan van verschillende plaatsen en tijden.

Niet enkel het Bijbelverhaal, maar ook de teksten van de Nederlandse liederen zijn een belangrijke bron voor het vertellen van het lijdensverhaal. Door te luisteren naar muziek kan een heterotopie betreden worden.²⁴³ Het gebruik van Nederlandse liederen maakt eveneens dat het oude verhaal samenkomt met de moderne tijd.

Attitudes, overtuigingen en emoties

Aan *The Passion* ligt het lijdensverhaal van Jezus ten grondslag. De bedoeling van *The Passion* is echter niet om te bekeren, maar om het verhaal van Pasen onder de aandacht van het grote publiek te brengen. Het verhaal van Pasen kan echter niet worden verteld zonder ook het passieverhaal te vertellen.

Het feit dat het passieverhaal wordt verteld, heeft als gevolg dat er kritiek bestaat op de keuze van de bekende Nederlanders die bepaalde rollen vervullen. Zo zijn sommige mensen het er niet mee eens dat een atheïst de rol van Jezus vertolkt, of een van diefstal verdachte man de rol van Barabas.

Plaatsen

The Passion vindt plaats op een plein in een Nederlandse stad. Voorafgaand aan de uitzending worden op verschillende (belangrijke) plaatsen in de stad al stukjes film geschoten, welke tijdens de live-uitzending worden uitgezonden. De stad wordt vaak gekozen doordat een lokaal thema aansluit bij het verhaal van lijden en wederopstanding. Zo was de keuze voor de stad Enschede als de locatie voor de vijfde editie van *The Passion* gekoppeld aan de herdenking van de vuurwerkcramp, welke 15

²⁴¹ Borgdorff, S. 'Shirma Rouse: Ongekend koud tijdens *The Passion*'. In: AD, 3 april 2015.

²⁴² RTL Boulevard. 'Jim de Groot: Kou was niet te doen'. In: rtlnieuw.nl (beschikbaar op: www.rtlnieuw.nl/boulevard/entertainmaint/jim-de-groot-kou-was-niet-te-doen, geraadpleegd op 1 oktober 2015).

²⁴³ McNamee, S. 'Foucault's Heterotopia and Children's Everyday Lives'. In: *Childhood*, 2000, 7(4). pp. 479-492.

jaar eerder plaats vond.

Het verhaal van The Passion speelt zich echter af op een andere plaats. Dijkstra, de verteller uit de eerste versie van The Passion in Gouda verwoordt dit zelf tijdens zijn inleiding van The Passion: “De straten van Gouda zijn ons Jeruzalem!”²⁴⁴ De stad waarin The Passion plaats vindt wordt voor even Jeruzalem, lokale parken worden de Tuin van Getsemane.

Tijdens The Passion is er sprake van meerdere incompatibele ruimtes die samenkomen. Door het tijdelijk veranderen van een stad in Jeruzalem en het daardoor samengaan van verschillende tijden is er eveneens sprake van een heterochronie. Tevens is het mogelijk de heterotopie van The Passion te openen en te sluiten. Zo moet men zich aanmelden om in de processie mee te kunnen lopen en ook het plein is niet voor eenieder toegankelijk. Men moet op tijd zijn om een plekje op het plein te kunnen bemachtigen en vol is vol.

De stad waar The Passion plaats vindt, heeft een connectie met het lijden van Jezus. Tijdens The Passion in Enschede liep een aantal mensen mee om het lijden van de vuurwerkcramp in 2000 te gedenken. Ook in andere steden zijn er connecties met het lijden. Deze maken het mogelijk om zich tijdens The Passion te identificeren met het lijden en zo dysforie te ervaren. Ook het feit dat The Passion zich buiten afspeelt maakt dat het mogelijk is om lijden te ervaren, zoals dit ook al is beschreven onder het kopje Handelingen.

Tijd

De uitzending van The Passion duurt ongeveer 90 minuten. Het programma eromheen duurt echter langer. Al vroeg komen toeschouwers naar het plein om The Passion live mee te kunnen maken.

Net als bij de Matthäus Passion beslaat het verhaal dat wordt verteld een langere periode. The Passion begint met het verhaal van Palmzondag: de intocht van Jezus in Jeruzalem. Tijdens The Passion wordt de kruisiging van Jezus achterwege gelaten: het verhaal stopt na de veroordeling van Jezus. Door het samengaan van het heden met het oude verhaal van het lijden van Jezus ontstaat er tijdens The Passion een heterochronie.

Voorwerpen

Binnen de Passion spelen verschillende voorwerpen een belangrijke rol. Het belangrijkste daarvan is het grote, lichtgevende kruis dat tijdens de processie door de stad gedragen wordt. Tijdens de interviews wordt vaak aangegeven dat het kruis zwaar is, het kruis dragen kan daardoor een dysforische ervaring worden. Het witte kruis wordt hierdoor een symbolisch, ritueel voorwerp.

²⁴⁴ Klomp, M; Hoondert, M. “De straten van Gouda zijn ons Jeruzalem!” Een populaire Passie op het marktplein'. Jaarboek voor liturgie-onderzoek, 2012.

Ook de kostuums spelen een belangrijke rol. Hoewel er vaak eigentijdse kostuums worden gedragen, is de Bijbelse symboliek geregeld terug te vinden in de kleding. Zo droeg Maria tijdens de vijfde editie van The Passion traditiegetrouw blauw. Het koor op het podium was tijdens alle edities gekleed in het wit.

Taal en geluid

The Passion wil het lijdensverhaal van Jezus in de taal van nu vertellen door gebruik te maken van Nederlandse popnummers. Tegelijkertijd is The Passion ook trouw aan het aloude verhaal, door het letterlijke gebruik van Bijbelteksten uit de Bijbel in Gewone Taal van het Nederlandse Bijbelgenootschap.²⁴⁵ Heterotopie en lijden spelen in deze geen rol.

Zintuigen

In The Passion draait het allereerst om het gehoor. De organisatoren willen met het evenement het verhaal van het lijden van Jezus naar het grote publiek brengen. Dit doen zij door een combinatie van het gesproken en het gezongen woord. Tegelijkertijd is er tijdens The Passion veel te zien. Op het hoofdpodium vinden optredens plaats en worden korte filmpjes uitgezonden. Er wordt verslag gedaan van de processie waarbij het grote kruis door de stad wordt gedragen. Ook het kruis zelf is een blikvanger door de grootte van het kruis en de verlichting ervan.

Tijdens The Passion is er van alles te zien op het podium en de grote schermen. Door het podium en de schermen ontstaat er een soort bioscoop in een theater. Deze twee zijn beide bekende voorbeelden van heterotopieën. The Passion wordt door het gebruik van deze vorm eveneens een heterotopie.

Commentaar en kritiek

The Passion is aan veel kritiek onderhevig. Velen vragen zich af of het vertellen van het lijdensverhaal van Jezus op deze manier wel 'goed' is. Het evenement zou te bombastisch en te commercieel zijn. Tegelijkertijd gaan er ook geluiden op vóór the Passion. Zo stelt Klomp dat God altijd manieren zoekt om zich aan de mens bekend te maken. Hierbij zou het volgens Klomp zo kunnen zijn dat God dit doet door een 'wervelende show' als The Passion.²⁴⁶

²⁴⁵ Nederlands Bijbelgenootschap. 'Eerste jubileum The Passion'. In: bijbelgenootschap.nl (beschikbaar op: <https://www.bijbelgenootschap.nl/eerste-jubileum-passion/>, geraadpleegd op 1 oktober 2015).

²⁴⁶ Redactie. 'Theologische Universiteit: EO's The Passion is mogelijk een teken van God'. In: hpdetijd.nl (beschikbaar op: www.hpdetijd.nl/2014-04014/tehogologische-universiteit-eos-the-passion-is-mogelijk-een-teken-van-god/, geraadpleegd op 1 oktober 2015).

Door deelname aan The Passion of het aanschouwen ervan kan er op verschillende manieren een heterotopie worden betreden. Door identificatie met het lijden en door het soms zelfs daadwerkelijk te ondergaan, is lijden in The Passion aanwezig. In paragraaf 4.4 zal de aanwezigheid van heterotopie en lijden of dysforie in een schema worden uitgewerkt.

4.3.3 *Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories*

Actoren, rollen of figuranten

In *Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories* spelen veel verschillende mensen een rol. Veel van deze personages werden uitgebreid beschreven in hoofdstuk 3.5. Zo komen achtereenvolgend de kunstschilder, de dirigent, de dochter, de operadirigent, de componist, Jacques en Youssef, de koordirigent, de danser, de sopraan en de schrijver aan het woord. Onderwijl worden er beelden getoond van The Bach Choir and Orchestra of the Netherlands. Tegelijkertijd spelen ook de Straatklinkers een belangrijke rol, als toeschouwers, maar eveneens als vertolkers van het lijdensverhaal. Ook andere figuranten komen in beeld, zoals de bokkers, de man die het graf van zijn vrouw bezoekt en het stel waarbij er mogelijk sprake is van seksueel geweld.

Een belangrijke actor in het verhaal komt niet in beeld. Ramón Gieling is als regisseur verantwoordelijk voor de keuze van de beelden en indirect dus voor het verhaal dat daadwerkelijk wordt verteld. Daarnaast spelen ook de toeschouwers die in de bioscoop zitten een rol.

De personages uit de docufilm zijn met zorg uitgekozen. Zij hebben allen een bijzondere relatie met de Matthäus Passion. Tegelijkertijd hebben zij ook een en ander meegemaakt in hun leven. Er wordt veel gesproken over lijden in het verleden en in het heden.

Handelingen

Erbarne Dich – Matthäus Passion Stories is voor de toeschouwer een passief gebeuren. Men bekijkt hoe anderen hun verhaal over hun bijzondere relatie met de Matthäus Passion van Johann Sebastian Bach vertellen. De volgorde van de verhalen werd door de regisseur bepaald. Tijdens de verhalen wordt het lijden op verschillende manieren uitgebeeld. De toeschouwer kan zich tijdens het bekijken van de docufilm identificeren met het lijden.

Bronnen

De docufilm *Erbarne Dich* gaat allereerst uit van de Matthäus Passion van Bach. Dit muziekstuk ligt aan de basis van de verhalen van de personages. De Matthäus Passion is op zichzelf al een heterotopie. De verhalen, waarin het lijden een belangrijke rol speelt, zijn eveneens een belangrijke bron voor de film.

Attitudes, overtuigingen en emoties

Aan de docufilm *Erbarne Dich* liggen verschillende attitudes, overtuigingen en emoties ten grondslag. Zo gaat het verhaal uit van de Matthäus Passion als een muziekstuk dat voor veel

mensen belangrijk is en dat kan troosten en helen. Voor meerdere personages staat de Matthäus Passion centraal in hun leven. Zij leven door en voor de Matthäus Passion. De Matthäus is voor hen een bron van hun bestaan geworden. Eveneens wordt er in de Matthäus Passion een gemene deler gevonden. Deze opvatting sluit aan bij het idee om de Matthäus Passion als heterotopie te zien. Door de muziek wordt een andere ruimte betreden waarin het alledaagse wordt overstege en betekenis krijgt.

Een andere belangrijke opvatting achter de film is het idee van de universaliteit van het lijden. Het lijden van Jezus, tweeduizend jaar geleden, wordt gespiegeld aan hedendaags lijden. Daarnaast spelen ook de Straatklinkers een belangrijke rol, omdat op het gezicht van deze dak- en thuislozen het lijden wordt weerspiegeld.

Plaatsen

De film speelt zich op verschillende plaatsen af. Centraal staat de verlaten kerk waar het koor en het orkest de Matthäus Passion uitvoeren, de danser danst en de Straatklinkers hun rol vervullen. Verder wordt er op allerlei verschillende plaatsen gefilmd: bij de personages thuis, op weg naar de begraafplaats, in het park, in het atelier en op verschillende ondefinieerbare plaatsen. In de film komen verschillende plaatsen en tijden samen.

De docufilm wordt over het algemeen bekeken in filmhuizen. Een filmhuis is, net zoals een bioscoop, een heterotopie. Verschillende incompatibele ruimten komen op het scherm samen. Daarnaast moet er voor de voorstelling een kaartje gekocht worden. Hierdoor kan de heterotopie geopend worden.

Tijd

Tijd speelt in *Erbarne Dich* een andere rol dan in de Matthäus Passion en *The Passion*. In 99 minuten worden vele verschillende verhalen verteld. Daarbij speelt het moment zelf een belangrijke rol, maar vaak belangrijker nog de verschillende momenten in het verleden waar de personages over vertellen. Bij *Erbarne Dich* is er dientengevolge sprake van heterochronie.

Voorwerpen

In *Erbarne Dich* speelt het verhaal een belangrijkere rol dan het voorwerp. Men zou kunnen stellen dat de centrale rol ingenomen wordt door het muziekstuk de Matthäus Passion, welke gezien kan worden als een heterotopie.

Taal en geluid

In *Erbarme Dich* wordt er in tegenstelling tot *The Passion* niet gesproken in de 'taal van nu'. Beeldtaal speelt een belangrijke rol. Het vraagt enige oefening of meerdere keren kijken om alle lagen van de docufilm te kunnen ontwaren. De beelden worden ondersteund door fragmenten uit de *Matthäus Passion*, al dan niet in de versie van Johann Sebastian Bach.

Door het bezoeken van het filmhuis betreed men een heterotopie. Het gebruik van beeldend taalgebruik maakt het voor velen echter moeilijker om in deze heterotopie het alledaagse daadwerkelijk te overstijgen en betekenis te geven. Voor mensen die niet thuis zijn in het taalgebruik van *Erbarme Dich* kunnen de veelheid aan verhalen en beelden en de lengte van de film dysforische ervaringen oproepen.

Zintuigen

Hoewel het bekende muziekstuk van Bach centraal staat in de docufilm, wordt de centrale rol vervuld door het beeld. Het echte verhaal wordt verteld door de begeleidende beelden. Het lijden dat op de gezichten van de Straatklinkers wordt weerspiegeld, speelt een centrale rol. *Erbarme Dich* doet echter ook een belangrijk beroep op het gehoor, door de begeleidende muziek, maar eveneens door de verhalen die worden verteld door de personages.

Commentaar en kritiek

De docufilm *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories* wordt over het algemeen goed ontvangen, wat onder andere blijkt uit het feit dat de docufilm de Kristallen Film heeft mogen ontvangen. Tegelijkertijd zet de film ook aan tot denken. Men vraagt zich af of het hier gaat om de religieuze gevoelens die men kan hebben tijdens het luisteren naar de *Matthäus Passion*, of dat het gaat om gevoelens die dieper gaan, zoals de betekenis van ontroering.²⁴⁷

De docufilm *Erbarme Dich* vertelt over de bijzondere relatie die mensen met een heterotopie hebben. In die verhalen is er veel aandacht voor het lijden, waar de toeschouwer zich mogelijk mee kan identificeren. Deze identificatie kan een betekenisruimte openen. De heterotopie is door het taalgebruik voor veel mensen echter lastig te betreden. In de volgende paragraaf zal de aanwezigheid van heterotopie en lijden of dysforie in een schema worden gevat.

²⁴⁷ Cinemagazine. 'Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories (2015). In: cinemagazine.nl (beschikbaar op: <https://cinemagazine.nl/erbarme-dich-matthaus-passion-stories-2015-recensie>, geraadpleegd op 1 oktober 2015).

4.4 Schema's van heterotopie en lijden in de drie verschijningsvormen

Inleiding

In deze paragraaf zullen de bevindingen uit paragraaf 4.2 schematisch worden weergegeven. In hoofdstuk 5 zal er op deze schema's verder worden ingegaan.

Matthäus Passion

Component	Heterotopie	Lijden
<i>Actoren, rollen, figuranten</i>	–	–
<i>Handelingen</i>	Door het vertellen van het verhaal ontstaat er een samengaan van verschillende ruimtes en tijden.	Tijdens het spelen en het luisteren kan men te maken krijgen met verschillende ongemakken.
<i>Bronnen</i>	Doordat de Matthäus verhaalt over het leven van Jezus ontstaat er een samengaan van verschillende ruimtes en tijden.	–
<i>Attitudes, overtuigingen, emoties</i>	De functie van de Matthäus Passion is veranderd. Het muziekstuk kan gezien worden als een heterotopie.	Lijden wordt gezien als een van de universele emoties waarop het muziekstuk inspeelt. Men kan zich identificeren met het lijden en zo dysforie ervaren.
<i>Plaatsen</i>	Openen van de heterotopie door toegangsbewijs. Meerdere incompatibele ruimtes komen samen.	Plaats kan ongemakken geven, bijvoorbeeld harde kerkbanken.
<i>Tijd</i>	Door het breken met de traditionele tijd ontstaat er een heterochronie.	–
<i>Voorwerpen</i>	De muziekinstrumenten zijn noodzakelijk om de muziek te maken waardoor de heterotopie kan worden betreden. Tegelijkertijd vertellen de instrumenten het verhaal.	Drie uur een muziekinstrument bespelen kan ongemakken geven.
<i>Taal, geluid</i>	De muziek is op zichzelf een heterotopie.	–
<i>Zintuigen</i>	–	–
<i>Commentaar, kritiek</i>	–	–

The Passion

Component	Heterotopie	Lijden
<i>Actoren, rollen, figuranten</i>	Door de verschillende manieren waarop men toeschouwer kan zijn ontstaan er verschillende heterotopieën.	–
<i>Handelingen</i>	Door het vertellen van het verhaal en de activiteiten op social media ontstaat er een samengaan van verschillende ruimtes en tijden.	Doordat de handelingen buiten plaatsvinden kan men te maken krijgen met ongemakken zoals koude en regen.
<i>Bronnen</i>	Door te verhalen over het leven van Jezus ontstaat er een samengaan van verschillende plaatsen en tijden. Door de Nederlandse liederen kan een heterotopie worden betreden.	–
<i>Attitudes, overtuigingen, emoties</i>	–	Wanneer men het verhalen van Pasen onder de aandacht wil brengen, dan zal men ook moeten vertellen over het lijden van Jezus.
<i>Plaatsen</i>	Meerdere incompatibele ruimtes komen samen.	Er is een connectie tussen The Passion en het lokale lijden. Men kan zich identificeren met het lijden en zo dysforie ervaren. Daarnaast vindt The Passion plaats in de open lucht, wat zorgt voor ongemakken door koude en regen.
<i>Tijd</i>	Door het breken met de traditionele tijd ontstaat er een heterochronie.	–
<i>Voorwerpen</i>	–	Het dragen van het kruis kan ongemakkelijk en zwaar zijn.
<i>Taal, geluid</i>	–	–
<i>Zintuigen</i>	Inspelen op visuele aspect maakt The Passion tot een open lucht bioscoop in een theater en daarmee tot een heterotopie.	–
<i>Commentaar, kritiek</i>	–	–

Component	Heterotopie	Lijden
<i>Actoren, rollen, figuranten</i>	–	Personages werden uitgekozen om hun levensverhaal, waarbij het lijden centraal staat. Toeschouwers kunnen zich identificeren met dit lijden en zo dysforie ervaren.
<i>Handelingen</i>	–	Lijden speelt een belangrijke rol in de film.
<i>Bronnen</i>	Matthäus Passion is een heterotopie.	Lijden staat centraal in de verhalen die de bronnen zijn voor de docufilm.
<i>Attitudes, overtuigingen, emoties</i>	Een heterotopie staat centraal in het leven van vele verschillende mensen.	Universaliteit van het lijden. Men kan zich identificeren met het lijden.
<i>Plaatsen</i>	Het filmhuis is een heterotopie. Verschillende incompatibele ruimtes komen samen. Men moet een kaartje kopen om de heterotopie te betreden.	–
<i>Tijd</i>	Door het breken met de traditionele tijd ontstaat er een heterochronie.	–
<i>Voorwerpen</i>	–	–
<i>Taal, geluid</i>	Het taalgebruik kan het lastig maken om daadwerkelijk het alledaagse te overstijgen en betekenis te geven.	Door het beeldende taalgebruik kan de film voor sommigen ervaringen van dysforie oproepen.
<i>Zintuigen</i>	–	Lijden speelt een belangrijke rol in de beelden.
<i>Commentaar, kritiek</i>	–	–

In hoofdstuk 5 zullen de resultaten uit de analyse naast het theoretisch kader worden gelegd. Door de theorie en de praktijk naast elkaar te leggen zal blijken hoe de populariteit van de drie verschijningsvormen in het huidige Nederlandse publieke domein kan worden verklaard.

5. Terug naar het kader: de theorie achter de populariteit van de drie verschijningsvormen

Inleiding

In de eerste twee hoofdstukken van deze scriptie is er een theoretisch kader ontwikkeld, waarin verschillende perspectieven op aspecten van de vorm en de inhoud van de drie verschijningsvormen zijn beschreven. Deze perspectieven leidden tot het ontwikkelen van een eigen theorie. Uit deze theorie blijkt dat drie aspecten in het bijzonder bij kunnen dragen aan de populariteit van rituelen: de mogelijkheid om verbonden te worden met verschillende sacraal-rituele velden, de aanwezigheid van heterotopie en de aanwezigheid van dysforie. In hoofdstuk 4 is bestudeerd of en hoe deze aspecten aanwezig zijn in de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus. In dit hoofdstuk zal er met de resultaten uit de analyse worden teruggegaan naar het theoretisch kader. Hiertoe zal er om te beginnen een kort overzicht van het theoretisch kader worden gegeven. Vervolgens zal voor de drie aspecten worden nagegaan hoe en of zij de populariteit van de verschijningsvormen kunnen verklaren.

5.1 Een kort overzicht van het theoretische kader

Inleiding

In hoofdstuk 1 en 2 is een theoretisch kader ontwikkeld dat verschillende perspectieven biedt op de verklaring van de populariteit van de drie verschijningsvormen. Uit dit theoretisch kader zijn verschillende uitgangspunten gedestilleerd om inzicht te krijgen in de onderzoeksvraag. In deze paragraaf zullen deze uitgangspunten kort worden hernomen.

Uitgangspunten van de eigen theorie

- De drie verschijningsvormen van het passieverhaal zijn vormen van ritueel handelen tijdens de veertigdagentijd. De aandacht voor de verschijningsvormen vindt plaats tegen de achtergrond van het rituele handelen in het kader van de veertigdagentijd en het begin van de lente.
- In Nederland heeft zich een religieuze en een maatschappelijke transformatie voorgedaan.
- Door de religieuze transformatie kan religie in andere vormen en op andere plaatsen worden gevonden. Het belang van geïnstitutionaliseerde religie neemt af. Religie verplaatst zich naar plaatsen buiten het sacrale domein. Tijdens deze verplaatsing neemt religie vaak andere vormen aan.
- Er is geen afname in de zingevingbehoefte. Door de afname van het belang van het instituut en de binding met mentaliteitsgroepen wordt er wel gezocht naar nieuwe manieren om aan de zingevingbehoefte te voldoen.
- Door de afname van het belang van de religieuze groep bestaat er behoefte aan sociale cohesie. Binnen de nieuw ontstane mentaliteitsgroepen wordt er gezocht naar nieuwe manieren om sociale cohesie te bewerkstelligen.
- Het succes van rituelen kan worden verklaard door de mogelijkheid verbonden te worden met verschillende sacraal-rituele velden uit het model van Post.
- Door heterotopie kunnen rituelen voldoen aan de zingevingbehoefte. Door het betreden van de heterotopie kan men het alledaagse overstijgen en betekenis geven.
- Door verschillende processen kunnen rituelen bijdragen aan het bewerkstelligen van sociale cohesie, in het bijzonder in het geval van 'imaginistische' rituelen, waarbij er sprake is van dysforie. 'Imaginistische' rituelen zijn vaak gebeurtenissen die worden opgeslagen in het episodisch geheugen en kunnen zo bijdragen aan het construeren van concepten van het zelf. Vaak hebben deze rituelen ook geen duidelijk doel, waardoor er een beroep wordt gedaan op de interpretatieve creativiteit. Deze processen dragen bij aan het bewerkstelligen van sociale cohesie.

5.2 De drie verschijningsvormen en hun populariteit in de leefstijlmaatschappij

Inleiding

In deze paragraaf zullen de resultaten uit de analyse naast het theoretisch kader worden gelegd. Op deze manier zal er worden beschreven of het eigen model van het theoretisch kader daadwerkelijk ten grondslag kan liggen aan de populariteit van de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal. Hiertoe zal er allereerst worden ingegaan op de toepassing van Posts model van sacraal-rituele velden. Vervolgens zal er worden ingegaan op het verband tussen de aanwezigheid van heterotopie en lijden en de populariteit van de drie verschijningsvormen.

Een succesvol ritueel door de verbinding met verschillende velden

In paragraaf 4.1 werd beschreven hoe alle drie de verschijningsvormen kunnen worden verbonden met verschillende velden uit Posts model van sacraal-rituele velden. Posts constatering dat het succes van een ritueel kan worden verklaard doordat een ritueel kan worden verbonden met verschillende sacraal-rituele velden roept een belangrijke vraag op: wie bepaalt tot welk sacraal-ritueel veld een bepaald ritueel of een bepaalde handeling behoort? Kan men dit enkel bezien vanuit het outsider-perspectief, of is degene die deelneemt aan het ritueel degene die bepaalt waar het ritueel in te delen valt? Wanneer de toehoorder van de Matthäus, de toeschouwer van *Erbarne Dich* of de persoon die meeloopt in de processie van The Passion degene is die bepaalt in welk sacraal-ritueel veld hij of zij zich op dat moment beweegt, dan kan dit ook gedeeltelijk verklaren waarom de drie verschijningsvormen zo populair kunnen zijn. Men kan hierdoor zelf bepalen welke betekenis de verschijningsvorm van het lijdensverhaal heeft. Waar de Matthäus voor de één een religieuze betekenis heeft, kan het muziekstuk voor een ander in diezelfde concertzaal een culturele betekenis hebben. Mensen kunnen op verschillende manieren worden aangesproken door een ritueel en daar hun eigen waarde aan toekennen. Op die manier kan een ritueel voorzien in de zingevingsbehoefte van verschillende mentaliteitsgroepen.

Heterotopie in de drie verschijningsvormen

Op verschillende manieren is er in de drie verschijningsvormen van de passie sprake van heterotopie. In eerste instantie vinden de verschijningsvormen allen plaats op locaties die door Foucault worden omschreven als heterotopieën. Hierbij spelen de mogelijkheid tot het breken met de traditionele tijd en het samenkomen van meerdere incompatibele ruimtes een belangrijke rol. In alle gevallen is er sprake van een vluchtige heterotopie waarbij op het podium of het scherm verschillende ruimtes en tijdzones samenkomen.

Een andere belangrijke factor is het bestaan van bepaalde processen voor het openen en sluiten van de heterotopie. Voor de *Matthäus Passion* en voor *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories* moet een toegangsbewijs worden gekocht. Ook aan het aanwezig zijn bij *The Passion* zitten een aantal voorwaarden. Zo moet men zich opgeven om mee te mogen lopen in de processie. Bij alle drie de verschijningsvormen is er dus sprake van voorwaarden voor het openen en sluiten van de heterotopie.

De *Matthäus Passion* kan als muziekstuk zelf ook als een heterotopie worden gezien. Een belangrijk kenmerk van heterotopie is de mogelijkheid om te evolueren of van functie te veranderen. Dit is bij de *Matthäus Passion* het geval geweest: het muziekstuk fungeerde allereerst als een onderdeel van de liturgie van Goede Vrijdag, maar groeide uit tot een onderdeel van het cultureel erfgoed. Tegelijkertijd kan door het luisteren naar muziek een heterotopie worden betreden.

In *The Passion* is er sprake van een bijzondere vorm van heterotopie. Door de verschillende manieren waarop men *The Passion* kan aanschouwen ontstaan er verschillende heterotopieën. Wanneer men *The Passion* thuis of in de bioscoop kijkt, dan betreedt men via de televisie²⁴⁸ of de bioscoop een heterotopie. Dit is echter een andersoortige heterotopie dan wanneer men aanwezig is bij het hoofdpodium of meeloopt in de processie. Men wordt op dat moment zelf ook daadwerkelijk onderdeel van de heterotopie.

Bij *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories* betreedt men een heterotopie om de film te kunnen bekijken. In deze film wordt verteld hoe een heterotopie centraal staat in het leven van de verschillende personages. Er is dus op een andere manier sprake van heterotopie dan bij de *Matthäus Passion* en *The Passion*. In vergelijking met de twee andere verschijningsvormen bevat *Erbarme Dich* minder heterotopische elementen.

Dysforie in de drie verschijningsvormen

In alle drie de verschijningsvormen staat het lijdensverhaal van Jezus Christus centraal. Er wordt door alle verschijningsvormen ingespeeld op de universaliteit van het lijden. Hoewel Whitehouse in zijn werk voornamelijk rituelen beschrijft waarbij emotionele prikkeling ontstaat doordat de deelnemers zelf lijden, kan men zich voorstellen dat eenzelfde principe ook opgaat voor rituelen waarbij men niet per se zelf lijdt, maar waarbij men zich kan identificeren met het lijden en zo dysforische ervaringen kan hebben.

Bij de *Matthäus Passion* en *The Passion* kan er echter eveneens sprake zijn van daadwerkelijk lijden door de deelnemers. Men kan tijdens deze twee verschijningsvormen te maken

²⁴⁸ McNamee. (2000), 7(4)

krijgen met verschillende ongemakken, zoals het zitten op harde houten banken, kerken die niet goed verwarmd zijn, de weersinvloeden en het dragen van het 400 kilo zware kruis dat vermoeiend of zwaar kan zijn.

Een verband tussen heterotopie en dysforie en de populariteit van de verschijningsvormen?

Heterotopie en lijden zijn in alle drie de verschijningsvormen van het passieverhaal aanwezig. Dit bewijst echter nog niet dat deze aanwezigheid ook daadwerkelijk ten grondslag ligt aan de populariteit van de drie verschijningsvormen. Toch doen de resultaten van de analyse een verband tussen deze aanwezigheid en de populariteit vermoeden. Om meer inzicht te verkrijgen in dit verband zal er worden gekeken naar het verschil in populariteit van de drie verschijningsvormen. De populariteit van de verschillende verschijningsvormen verschilt namelijk sterk tussen de verschillende verschijningsvormen. Zo is *The Passion* duidelijk de populairste vorm van het lijdensverhaal, gevolgd door de *Matthäus Passion*. *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories* is slechts bij een klein publiek erg populair.

The Passion

The Passion kan op allerlei verschillende manieren worden gevolgd. Men kan *The Passion* thuis bekijken, in de bioscoop, via de social media of daadwerkelijk in de stad waar *The Passion* plaats vindt. In de stad zelf kan men weer op twee verschillende manieren deelnemen: door mee te lopen in de processie of als toeschouwer bij het hoofdpodium. Door de verschillende manieren van volgen kan men vele verschillende betekenissen toekennen aan *The Passion*. Ook kan *The Passion* hierdoor aan veel verschillende sacraal-rituele velden verbonden worden. Voor de een is een avondje *The Passion* kijken op de tv iets dat zich afspeelt in het veld van *leisure culture*, terwijl het voor iemand die meeloopt in de processie een religieuze ervaring of een manier van herdenken kan zijn.

Naast het feit dat *The Passion* zich beweegt in verschillende velden, speelt heterotopie ook op verschillende manieren een rol in *The Passion*. Wanneer men *The Passion* thuis, via social media of in de bioscoop bekijkt, betreedt men via die media een heterotopie. Wanneer men aanwezig is bij *The Passion* zelf, dan betreedt men een heterotopie waar men eveneens zelf onderdeel van uitmaakt. Dit zorgt voor een andere ervaring.

Op veel deelnemers maakt *The Passion* indruk.²⁴⁹ Een dergelijke emotionele herinnering heeft volgens Whitehouse meer impact, zeker wanneer *The Passion* de deelnemer tegelijkertijd verraste en de deelnemer de gevolgen van de deelname bemerkte. In een dergelijk geval wordt de

²⁴⁹ Oneway. 'The Passion maakt indruk met hervertelling van paasverhaal'. In: [www.oneway.nl](http://www.oneway.nl/n/the-passion-maakt-indruk-met-hervertelling-van-paasverhaal/33424/index.html) (beschikbaar op: <http://www.oneway.nl/n/the-passion-maakt-indruk-met-hervertelling-van-paasverhaal/33424/index.html>, geraadpleegd op 30 oktober 2015).

herinnering aan The Passion opgeslagen in het episodische geheugen en kan deze zo bijdragen aan het construeren van concepten van het zelf. Hierdoor kan er volgens de theorie van Whitehouse een sterk gevoel van saamhorigheid ontstaan.

Een andere factor die bijdraagt aan het saamhorigheidsgevoel is het feit dat men als toeschouwer in de stad soms ook daadwerkelijk lijdt. Tijdens verschillende varianten van The Passion was het erg koud en nat. Volgens de theorie van Whitehouse draagt het gezamenlijk ondergaan van deze koude en nattigheid bij aan het saamhorigheidsgevoel. Saamhorigheidsgevoel wordt door deelnemers aan The Passion beschreven als een van de meest positieve gevolgen van The Passion.²⁵⁰ Deze kan ontstaan door het gezamenlijk deelnemen aan het indrukwekkende evenement en worden versterkt door gevoelens van dysforie door de identificatie met het lijden of de kou en de regen.

Niet enkel weet The Passion een gevoel van saamhorigheid te creëren, ook weet het evenement aan te sluiten bij elementen die belangrijk zijn voor verschillende mentaliteitsgroepen. Het gebruik van bekende Nederlandse popsongs weet, door de individuele voorkeuren die mensen hebben voor muziek, mensen uit verschillende mentaliteitsgroepen aan te spreken. De bekende Nederlanders die de rollen vertolken van de bekende personages uit het lijdensverhaal kunnen dienen als rolmodellen en zo wederom verschillende mentaliteitsgroepen aanspreken.

The Passion weet dus op veel verschillende manieren aan te sluiten bij de behoeften die er bestaan in de huidige maatschappij. Hierbij weten niet enkel jongeren zich aangesproken door The Passion: de grote stijging van de kijkcijfers in 2014 ten opzichte van 2013 is voornamelijk te verklaren door het grotere aantal vijftigplussers dat het evenement bekeek.²⁵¹

De Matthäus Passion

Net als The Passion kan de Matthäus Passion op verschillende plaatsen worden beluisterd. Zo wordt de Matthäus in verschillende concertgebouwen uitgevoerd, maar ook in verschillende lokale kerken. De Matthäus Passion beweegt zich hierdoor binnen het religieuze, het culturele en het *leisure culture* veld, waardoor men aan de Matthäus Passion verschillende betekenissen toe kan kennen. Voor de een kan de Matthäus Passion onderdeel uitmaken van een avondje uit, voor een ander is het bezoeken van de Matthäus een gebeurtenis waarmee men zich ieder jaar opnieuw voorbereidt op het feest van Pasen en heeft de Matthäus een religieuze betekenis

Heterotopie speelt binnen de Matthäus Passion op verschillende manieren een rol. Door de

²⁵⁰ Gemeente Enschede. 'The Passion van grote waarde voor Enschede'. In: www.enschede.nl (beschikbaar op: www.enschede.nl/repository/202044/#.Vg5yoPmqhBc, geraadpleegd op 1 oktober 2015).

²⁵¹ Jurjen. 'Kijkcijferkanon The Passion: 3,2 miljoen'. In: nos.nl (beschikbaar op: <https://nos.nl/artikel/637440-kijkcijferkanon-the-passion-3-2-miljoen.html>, geraadpleegd op 1 oktober 2015).

plek waar de uitvoering plaats vindt, betreedt men al een heterotopie bij het bezoeken van de Matthäus. De Matthäus Passion kan echter zelf ook als een heterotopie worden gezien. Door te luisteren naar de muziek en te kijken naar de muzikanten kan men onderdeel uit gaan maken van deze heterotopie. De rol die men daarin heeft is echter passief, waardoor deze ervaring weer anders zal zijn dan tijdens The Passion. De Matthäus Passion heeft echter de mogelijkheid om een flitsherinnering te worden. De eerste keer dat men de Matthäus Passion beluistert kan heel indrukwekkend zijn. Dit wordt beschreven door verschillende personages uit *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories*. De herinnering aan die eerste kennismaking met de Matthäus is voor veel personages uit de film een emotionele herinnering. De Matthäus Passion kan hierdoor volgens de theorie van Whitehouse bijdragen aan het construeren van concepten van het zelf.

Lijden speelt tijdens de Matthäus Passion een minder belangrijke rol dan bij The Passion. De kracht van de Matthäus zit hem waarschijnlijk meer in het feit dat de muziek mensen weet te raken en mogelijk weet bij te dragen aan het construeren van concepten van het zelf. Op deze manier kan de Matthäus Passion toch voor een saamhorigheidsgevoel zorgen onder het publiek, hoewel dit minder sterk zal zijn dan bij The Passion.

De Matthäus Passion weet jong en oud te raken. Het feit dat ook jongeren de Matthäus Passion beluisteren kan echter ook het gevolg zijn van het feit dat de Matthäus Passion profiteert van het ontstaan van nieuwe mentaliteitsgroepen. De Matthäus Passion is niet enkel weggelegd voor bepaalde klassen of organisaties, maar voor eenieder met een voorliefde voor dit soort muziek.

Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories

In *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories* staat het lijden en de universaliteit daarvan centraal. Verschillende personages vertellen over hun eigen lijdensverhaal. Ondertussen kan men het lijden op de gezichten van de daklozen zien of in de begeleidende beelden van onder andere bokkers, een verkrachting, een gijzeling en een bombardement.

De uitzendingen van de docufilm vinden plaats in een heterotopie. Door de filmzaal te betreden kan men de heterotopie betreden en zo het alledaagse overstijgen. Het probleem is echter dat het taalgebruik in *Erbarme Dich*, met al haar beeldspraak en symboliek, vraagt om een geoefende kijker. Het zal voor veel toeschouwers lastig zijn om tijdens het betreden van de heterotopie van *Erbarme Dich* het alledaagse betekenis te geven, of deze zelfs maar te overstijgen. Voor de geoefende kijker kan het bekijken van de docufilm echter een intense ervaring zijn, die mogelijk bij kan dragen aan het construeren van concepten van het zelf door de identificatie met het lijden. Door de toegankelijkheid weet *Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories* echter niet het grote publiek aan te spreken.

In de drie verschijningsvormen zijn heterotopie en dysforie op verschillende manieren aanwezig. De analyse van de drie verschijningsvormen toont een verband tussen de aanwezigheid van heterotopie en lijden en de populariteit van de verschijningsvormen. Uit de analyse blijkt dat de meest populaire verschijningsvorm aan de meeste rituele velden kan worden verbonden en zo mensen op vele verschillende manieren weet aan te spreken. Tegelijkertijd is de heterotopie door het karakter van het evenement op verschillende manieren toegankelijk. Daarbij kan men daadwerkelijk onderdeel worden van de heterotopie. Eveneens kan er sprake zijn van dysforie. Ook de Matthäus Passion weet door haar karakter verschillende mensen aan te spreken. Hierbij kan de Matthäus als muziekstuk op zichzelf al als heterotopie worden gezien. De muziek speelt eveneens een rol in de mogelijkheid zich te identificeren met het lijden. Bij de minst populaire verschijningsvorm bestaan er veel verschillende manieren om zich te identificeren met het lijden, maar deze identificatie vraagt een geoefende kijker. Door de taal in *Erbarme Dich* is het eveneens lastiger om de heterotopie te betreden.

6. Conclusie

“Hoe kan de populariteit van de Matthäus Passion, The Passion en Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories worden verklaard tegen de achtergrond van het huidige Nederlandse seculiere publieke domein?”

Deze vraag stond centraal in deze scriptie. Om deze vraag te kunnen beantwoorden werd er allereerst ingegaan op verschillende aspecten van de vorm en de inhoud van de drie verschijningsvormen van het lijdensverhaal van Jezus Christus. Hierdoor werd er, gebruik makend van de invalshoek van de Ritual Studies, een theoretisch kader ontwikkeld, waaruit een eigen theorie kon worden gedestilleerd. Hieruit bleek dat drie aspecten in het bijzonder bij kunnen dragen aan de populariteit van de verschijningsvormen. De drie verschijningsvormen werden geanalyseerd op de aanwezigheid van deze aspecten. De resultaten van deze analyse werden vervolgens naast het theoretisch kader gelegd. Hierdoor ontstond er inzicht in een verband tussen de verschillende aspecten en de populariteit van de verschijningsvormen.

Trends die bijdragen aan een verklaring voor de populariteit

In de afgelopen decennia heeft Nederland een religieuze transformatie ondergaan. Hierdoor is het belang van institutionele religie afgenomen en neemt het belang van spiritualiteit toe. Er bestaat nog altijd een grote zingevingbehoefte onder de Nederlandse bevolking. Voor het voeden van deze zingevingbehoefte wordt er echter steeds meer gezocht naar rituelen die los staan van het instituut kerk. Deze nieuwe vormen van religie winnen hierdoor aan populariteit.

Bij de drie verschijningsvormen van het passieverhaal wordt het lijdensverhaal van Jezus Christus in een culturele vorm gegoten. Hierdoor wordt religie (populaire) cultuur. Deze beweging wordt door Post over het gehele spectrum van zijn ritueel-religieuze panorama waargenomen en hangt samen met de religieuze transformatie. In het geval van de Matthäus Passion wordt het lijdensverhaal van Jezus onderdeel van de cultuur door de verplaatsing van een liturgisch element naar het seculiere domein. Bij *The Passion* worden culturele elementen, zoals Nederlandse Popsongs, gebruikt om een religieus verhaal te vertellen. In *Erbarme Dich* is er aandacht voor het lijdensverhaal van Jezus in de culturele vorm van een docufilm. De drie verschijningsvormen sluiten dus aan bij een beweging die in de huidige maatschappij plaatsvindt.

Iets soortgelijks gaat op voor de aandacht voor het lijden. Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is er sprake van een trend waarbij er publiekelijk en collectief wordt gereageerd op lijden. Het publiekelijke en collectieve karakter van de verschijningsvormen, in het bijzonder van

The Passion, sluit aan bij deze trend.

In Nederland zijn er dus een aantal trends te bemerken die maken dat er binnen het Nederlandse publieke domein ruimte is voor de vorm en de inhoud van de drie verschijningsvormen. Hiermee is de populariteit van de verschijningsvormen echter nog niet verklaard. Om die reden is er in deze scriptie gezocht naar perspectieven uit de Ritual Studies die deze populariteit kunnen verklaren.

Andere theorieën vanuit Ritual Studies die de populariteit van de verschijningsvormen kunnen verklaren

De Nederlandse samenleving is verwickeld in een proces waarbij leefstijlen het basispatroon van de samenleving worden. In een leefstijlmaatschappij wordt gezocht naar manieren om aan de zingevingbehoefte te voldoen. Daarnaast zoekt men naar manieren om sociale cohesie te bewerkstelligen. In het theoretisch kader werd beschreven hoe rituelen, in het bijzonder rituelen die verbonden kunnen worden aan verschillende sacraal-rituele velden uit het model van Post en waarin heterotopie en dysforie aanwezig zijn, in deze zoektocht een rol kunnen spelen. De mogelijkheid om een eigen betekenis te geven aan een ritueel maakt dat een deelnemer op een manier die bij de leefstijl past aan de zingevingbehoefte kan voldoen. Daarbij kan een ritueel, en volgens Whitehouse in het bijzonder een ritueel met een dysforisch karakter, tegelijkertijd de behoefte aan sociale cohesie voeden.

Voorwaarden voor populariteit van het passieverhaal in het publieke domein

Door de analyse van de drie verschijningsvormen naast het theoretisch kader te leggen ontstond er inzicht in een verband tussen de drie eerder genoemde factoren en de populariteit van de drie verschijningsvormen. Uit dit verband kunnen een aantal voorwaarden voor de populariteit van rituelen worden afgeleid. Een ritueel wordt populair wanneer:

1. Het ritueel kan worden verbonden met verschillende sacraal-rituele velden uit het model van Post. Door de verbinding met verschillende sacraal-rituele velden wordt het mogelijk om verschillende betekenissen te geven aan een ritueel. Hierdoor kan een ritueel mensen op verschillende manieren aanspreken en aansluiten bij verschillende leefstijlen.
2. Heterotopie aanwezig is. Hierdoor kan men het alledaagse overstijgen en betekenis geven. Rituelen kunnen zo voldoen aan de zingevingbehoefte. Door de mogelijkheid om de heterotopie op verschillende manieren te betreden kan een ritueel meer mensen aanspreken, passend bij de verschillende leefstijlen van mensen.

3. De heterotopie gemakkelijk toegankelijk is. Taal en muziek kunnen hierbij een belangrijke rol spelen.
4. Het ritueel elementen bevat die bijdragen aan de sociale cohesie, zoals de mogelijkheid tot het ervaren van dysforie door de identificatie met het lijden.

Deze scriptie bepleit dat de drie verschijningsvormen zo populair kunnen zijn in de huidige Nederlandse samenleving doordat zij voldoen aan deze voorwaarden. De drie verschijningsvormen voldoen in verschillende mate aan de voorwaarden. Zo kunnen alle drie de verschijningsvormen worden verbonden aan verschillende sacraal-rituele velden, maar verschillen de vormen in de manieren en het gemak waarmee de heterotopie kan worden betreden. Bij de Matthäus Passion kan men zich voornamelijk door de muziek identificeren met het lijden, terwijl men zich bij The Passion en in het bijzonder bij *Erbarme Dich* kan identificeren met het lijdensverhaal van de naaste. Hoe uitgebreider er aan de voorwaarden wordt voldaan, hoe groter de kans dat een ritueel zich verankert in de samenleving. De populariteit van *Erbarme Dich* laat echter zien dat een ritueel voor bepaalde mentaliteitsgroep meer aan de voorwaarden kan voldoen. Hierdoor kan een ritueel heel populair worden binnen een mentaliteitsgroep, zoals *Erbarme Dich* in het bijzonder populair is onder liefhebbers van filmhuisfilms.

Opvallend is dat de voorwaarden grotendeels voortkomen uit de context van de huidige Nederlandse samenleving. Om die reden zou het interessant zijn om deze voorwaarden te toetsen aan andere populaire rituelen uit de Nederlandse samenleving. Hieruit zou kunnen blijken of de in deze scriptie gevonden voorwaarden universeel zijn voor alle rituelen in de huidige Nederlandse samenleving. Eveneens kan het interessant zijn om een vergelijking te maken met andere samenlevingen. Hierdoor kan er worden onderzocht of en hoe de huidige Nederlandse context juist een voorwaarde is voor populariteit van rituelen.

Bibliografie

- AD. 'Bachfiets verrast met meesterwerk' in: AD, 26 maart 2015.
- AD Groene Hart. 'Actie voor slachtoffers van aardbeving Nepal'. In: AD Groene Hart, 12 juni 2015.
- Atkinson, Q; Whitehouse, H. 'The cultural morphospace of ritual form. Examining modes of religiosity cross-culturally'. In: *Evolution of Human Behavior*, 2011, 32, pp. 50-62.
- Bakker, M. 'Cognitieve dissonantie theorie van Festinger'. In: mens-en-samenleving.infonu.nl (beschikbaar op: <http://mens-en-samenleving.infonu.nl/psychologie/117730-cognitieve-dissonantie-theorie-van-festinger.html>, geraadpleegd op 24 september 2015).
- Belder, H. 'Lijdensverhaal spreekt immer tot de verbeelding' in: AD, 2 april 2015.
- Bennekoms Nieuwsblad. 'Samen The Passion beleven in Oude Kerk' in: Bennekoms Nieuwsblad, 25 maart 2015.
- Van Berkum, W. 'Lijden op hun gezicht weerspiegeld. Dak- en thuislozenkoor De Straatklinkers in film over de Matthäus Passion'. In: Kerk in Mokum, maart 2015.
- Beunders, H. 'De emotionele samenleving, Televisietranen, theatertranen: huilen als mode en noodzaak' in: Beunders, H. 'Publieke tranen: de drijfveren van de emotiecultuur'. Amsterdam, 2002.
- Borgdorff, S. 'Shirma Rouse: Ongekend koud tijdens The Passion'. In: AD, 3 april 2015.
- Brown, I. 'Oasis and Stone Roses in bizarre Easter re-enactment'. In: nme.com (beschikbaar op: www.nme.com/news/oasis/22800, geraadpleegd op 6 augustus 2015).
- BuZZe. 'Jim de Groot stoort zich niet aan meningen over The Passion' in: nu.nl (beschikbaar op: <http://www.nu.nl/entertainment/4008216/jim-groot-stoort-zich-niet-meningen-the-passion.html>, geraadpleegd op 23 april 2015).
- C, M. 'Manchester Passion 2006'. In: letterboxd.com (beschikbaar op: http://letterboxd.com/man_out_of_time/film/manchester-passion/, geraadpleegd op 6 augustus 2015).
- Campbell, C. 'Crazy Corn Children & Ritual Form'. In: genealogyreligion.net (beschikbaar op: <https://genealogyreligion.net/tag/imaginistic>, geraadpleegd op 24 september 2015).
- CBF.nl. 'Roosters'. In: cbf.nl (beschikbaar op: <http://www.cbf.nl/collecterooster/roosters/>, geraadpleegd op 7 juli 2015).
- Chauvet, L. 'Symbole et sacrement. Une relecture sacramentelle de l'existence chrétienne'. Parijs, 1987.
- Cinemagazine. 'Erbarme Dich – Matthäus Passion Stories (2015)'. In: cinemagazine.nl (beschikbaar op: <https://cinemagazine.nl/erbarme-dich-matthaus-passion-stories-2015-recensie>, geraadpleegd op 1 oktober 2015).
- Deventer Post. 'IFFR live in Filmhuis Keizer' in: Deventer Post, 21 januari 2015.
- Don, S. "De stille tocht moet mensen prikkelen". In: AD/Rotterdams Dagblad, 3 april 2014.
- Van de Donk, W; Plum, R. 'Begripsverkenning'. In: van de Donk, W; Jonkers, A; Kronjee, G; Plum, R. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Amsterdam 2006.
- Van de Donk, W; Jonkers, P. 'Geloven in het publieke domein: een introductie van deze verkenning'. In: van de Donk, W; Jonkers, A; Kronjee, G; Plum, R. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Amsterdam 2006.
- Dowell, B. 'BBC's Jesus sings Heaven Knows I'm Miserable Now'. The Guardian, 26 januari 2006.
- Eindhovens Dagblad. 'Documentaire Matthäus Passion in meer zalen' in: Eindhovens Dagblad, 19 maart 2015.
- Elshof, D. "Passion' populairder dan ooit' in: Gelders Dagblad, 1 april 2015.
- Eo.nl. 'Fragmenten 2013'. In: eo.nl (beschikbaar op <http://www.eo.nl/geloven/evenement/the-passion/videos/fragmenten-2013/-mc-/g/-mg-/334/-ms-/opening-the-passion-2013-1/-mp-/1/>, geraadpleegd op 6 augustus 2015).

- Eo.nl. 'Overzicht van The Passion 2013. Wat vond Nederland ervan?'. In: eo.nl (beschikbaar op: www.eo.nl/geloven/nieuws/item/overzicht-van-de-passion-2013/, geraadpleegd op 6 augustus 2015).
- Eo.nl. 'The Passion gaat naar Amersfoort. "Wij geloven dat het paasverhaal nog steeds belangrijk is"'. In: eo.nl (beschikbaar op: <http://www.eo.nl/geloven/nieuws/item/the-passion-gaat-naar-amersfoort/>, geraadpleegd op 2 oktober 2015).
- Fens, S. 'Je moet van steen zijn, wil er niets gebeuren' in: Trouw, 2 april 2015.
- Filmfonds.nl. 'Kristallen Film voor Erbarme Dich: Matthaüs Passion Stories' in: filmfonds.nl (beschikbaar op: <http://www.filmfonds.nl/nieuws/artikel/kristallen-film-voor-erbarme-dich-matthaeus-passion-stories>, geraadpleegd op 23 april 2015).
- Foucault, M; Miscowiec, J. 'Of Other Spaces'. In: Diacritics, 16(1), 1986. pp. 22-27.
- Gemeente Enschede. 'The Passion van grote waarde voor Enschede'. In: www.enschede.nl (beschikbaar op: www.enschede.nl/repository/202044/#.Vg5yoPmqhBc, geraadpleegd op 1 oktober 2015).
- Gillisen, D. 'Graag een lokale The Passion, maar zonder officieel logo' in: Nederlands Dagblad, 11 maart 2015.
- Groen, B. 'Drie nieuwe inleidingen tot de bestudering van de liturgie'. In: Bijdragen: International Journal for Philosophy and Theologie. 1979, 40(4), pp. 424-433.
- Groninger Internet Courant. 'Loop virtueel mee met The Passion'. In: gic.nl (beschikbaar op: www.gic.nl/innovatie/loop-virtueel-mee-met-the-passion, geraadpleegd op 9 september 2015).
- De Groot, H. 'The Passion: voor elk wat wils' in: Trouw, 2 april 2015.
- Haakman, D. 'The Passion: geslaagd of 'kitscherige popcornvariant' paasverhaal?'. In: NRC, 6 april 2012.
- Halloran, K. 'A History Of Spring Traditions'. In: [motherearthliving.com](http://www.motherearthliving.com) (beschikbaar op: <http://www.motherearthliving.com/gardening/a-history-of-spring-traditions.aspx?PageId=2>, geraadpleegd op 8 juli 2015).
- Hoondert, M. 'Literatuuroverzicht liturgische en rituele studies 2007-2012 – Martin Hoondert'. In: [handelingen.com](http://www.handelingen.com) (beschikbaar op: <http://www.handelingen.com/index.php/literatuurberichten/18-literatuuroverzicht-liturgische-en-rituele-studies-2007-2012>, geraadpleegd op 14 augustus 2015).
- Houtman, D. 'Wetenschap, religie en emotie in een onttoverde wereld' in: Pieters, W. 'Gevoel voor kennis'. Amsterdam, 2009.
- Johnson, P. 'History of the Concept of Heterotopia'. In: [heterotopiestudies.com](http://www.heterotopiestudies.com) (beschikbaar op: <http://www.heterotopiestudies.com/wp-content/uploads/2012/05/History-of-the-Concept-of-Heterotopia-pdf.pdf>, geraadpleegd op 27 augustus 2015).
- Jones, D. 'Social evolution: The ritual animal. Praying, fighting, dancing, chanting – human rituals could illuminate the growth of community and the origins of civilization.' In: Nature. 2013, 493, pp. 470-472.
- Jurjen. 'Kijkcijferkanon The Passion: 3,2 miljoen'. In: nos.nl (beschikbaar op: <https://nos.nl/artikel/637440-kijkcijferkanon-the-passion-3-2-miljoen.html>, geraadpleegd op 1 oktober 2015).
- Kerkhof, M. 'Delen we de passie weer?' in: NRCnext, 17 maart 2015.
- Klomp, M. 'Joseph & Jesus. Bible-based Musicals and Contemporary Passions staged in the Public Domain: an Exploration of a Research Perspective'. Jaarboek voor liturgie-onderzoek. 2011.
- De Keyzer, A. 'Bachs grote Passie. Een spiritueel-liturgische benadering van de Matthaüs-Passion van Johann Sebastian Bach'. Baarn, 2015.
- De Keyzer, A. 'Historische aspecten'. In: De Keyzer, A. 'Bachs grote Passie. Een spiritueel-liturgische benadering van de Matthaüs-Passion van Johann Sebastian Bach'. Baarn, 2015.
- Klomp, M; Hoondert, M. "De straten van Gouda zijn ons Jeruzalem!" Een populaire Passie op het marktplein'. Jaarboek voor liturgie-onderzoek, 2012.

- Klomp, M. 'The Passion veroorzaakt ophef, Jezus destijds ook'. In: Trouw, 14 april 2014.
2. Waar vorm en inhoud samenkomen: het rituele karakter en het thema lijden verder uitgewerkt
- Kronjee, G; Lampert, M. 'Leefstijlen en zingeving'. In: van de Donk, W; Jonkers, A; Kronjee, G; Plum, R. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Amsterdam 2006.
- Kronjee, G. 'De religieuze transformatie en de sociale cohesie'. In: van de Donk, W; Jonkers, A; Kronjee, G; Plum, R. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie'. Amsterdam 2006.
- Lankester, J en Lankester, K. 'Beltane (Meiavond)'. In: circlewicca.nl (beschikbaar op: <http://www.circewicca.nl/jaar/05.html>, geraadpleegd op 8 juli 2015).
- Law, B. 'Seared in our memories'. In: Monitor on Psychology, 42(8), 2011.
- Leeuwarder Courant. 'Mattheus Passie met Argentijnse wending' in: Leeuwarder Courant, 3 april 2015.
- Van der Lindt, P. 'In de schaduw van Erbarme Dich' in: Trouw, 30 maart 2015 – 3 april 2015.
- Van Loon, H. 'Veertigdagentijd in de vroege kerk'. In: lucepedia.nl (beschikbaar op: <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/veertigdagentijd-in-de-vroege-kerk/veertigdagentijd-in-de-vroege-kerk>, geraadpleegd op 8 juli 2015).
- McNamee, S. 'Foucault's Heterotopia and Children's Everyday Lives'. In: Childhood, 2000, 7(4). pp. 479-492.
- Nederlands Bijbelgenootschap. 'Eerste jubileum The Passion'. In: bijbelgenootschap.nl (beschikbaar op: <https://www.bijbelgenootschap.nl/eerste-jubileum-passion/>, geraadpleegd op 1 oktober 2015).
- Nijs, Y. 'Duizend lopers stille tocht Uden: indrukwekkend eerbetoon aan doodgestoken Ossenaar Joeri Edelijn'. In: omroepbrabant.nl (beschikbaar op <http://www.omroepbrabant.nl/?news/2296691413/Duizend+lopers+stille+tocht+Uden+indrukwekkend+eerbetoon+aan+doodgestoken+Ossenaar+Joeri+Edelijn.aspx>, geraadpleegd op 12 juni 2015).
- Nik.nl. 'Pesach'. In: nik.nl (beschikbaar op: <http://www.nik.nl/joodse-feest-treurdagen/pesach/>, geraadpleegd op 8 juli 2015).
- Npo.nl. 'The Passion'. In: www.npo.nl (beschikbaar op: www.npo.nl/the-passion/21-04-2011/EO_101169690, geraadpleegd op 6 augustus 2015).
- Nwo.nl. 'Holy Ground. Re-inventing Ritual Space in Western Culture'. In: nwo.nl (beschikbaar op: <http://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/69/2200127769.html>, geraadpleegd op 13 augustus 2015).
- Odaci, E. 'The Passion' in: Hengelo's Weekblad, 31 maart 2015.
- Odaci, E. 'The Passion – Een islamitisch perspectief'. In: nieuwwij.nl (beschikbaar op: www.nieuwwij.nl/opinie/the-passion-een-islamitisch-perspectief, geraadpleegd op 4 september 2015).
- Omroepflevoland.nl. 'Stille tocht voor dood hond afgeblazen uit vrees voor rellen'. In: omroepflevoland.nl (beschikbaar op <http://www.omroepflevoland.nl/nieuws/124038/lelystad-stille-tocht-voor-dode-hond-afgeblazen-uit-vrees-voor-rellen>, geraadpleegd op 12 juni 2015).
- Oneway. 'The Passion maakt indruk met hervertelling van paasverhaal'. In: www.oneway.nl (beschikbaar op: <http://www.oneway.nl/n/the-passion-maakt-indruk-met-hervertelling-van-paasverhaal/33424/index.html>, geraadpleegd op 30 oktober 2015).
- Pack, D. 'De ware oorsprong van Pasen'. In: rcg.org (beschikbaar op: <http://rcg.org/nl/boekjes/ttooe-nl.html>, geraadpleegd op 20 oktober 2015).
- Passion.groningen.nl. 'The Passion in Groningen'. In: www.passion.groningen.nl (beschikbaar op: www.passion.groningen.nl, geraadpleegd op 6 augustus 2015).
- Pekelder, W. 'Dave Roelvink, kruisigt hem!' in: Trouw, 3 april 2015.
- Pieters, W; Popkema, M; Broekhans, B; et al. 'Gevoel voor kennis, emoties in de kennissamenleving' in: Pieters, W. 'Gevoel voor kennis'. Amsterdam, 2009.

- Ploegman, H. 'Het paasverhaal 'anno 2011" in: Nederlands Dagblad, 21 april 2011.
- Post, P. 'Cyberspace als Ritual Space'. In: Gerhards, A; de Wildt, K. 'Band 12. Der sakrale Ort im Wandel'. Würzburg 2015.
- Post, P. 'Heilige velden. Panorama van ritueel-religieuze presenties in het publieke domein'. In: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2010, 3(1). pp. 70-91.
- Post, P. 'Na de lange jaren zestig. Liturgiewetenschappen en *Ritual Studies*: opkomst, typering en actuele uitwerking van een relatie.' In: Jaarboek voor liturgie-onderzoek 22 (2006). pp. 89-111.
- Post, P. 'Perspectieven op sacraliteit. Op zoek naar actuele sacraliteitstendenties rond kloosters'. In: Jaarboek voor liturgieonderzoek 28 (2012). pp. 9-26.
- Post, P. '*Ritual Criticism*. Een actuele verkenning van kritische reflectie ten aanzien van ritueel, met bijzondere aandacht voor e-ritueel en *cyberpelgrimage*'. In: Jaarboek voor liturgie 29 (2013). pp. 173-199.
- Post, P. 'Rituele en religieuze identiteiten in Europa. Casus: actuele rituele en religieuze dynamiek in Nederland'. In: Jaarboek voor liturgieonderzoek 25 (2009). pp. 125-155.
- Protestantsekerk.nl. '40dagentijd en Pasen: Het feest van leven uit de dood'. In: protestantsekerk.nl (beschikbaar op: <http://www.protestantsekerk.nl/actueel/campagnes/40-dagen-en-pasen/Paginas/40-dagen-en-Pasen.aspx>, geraadpleegd op 8 juli 2015).
- Pruim, F. 'Een kwestie van geven en loslaten'. In: Volzin, februari 2015. pp. 40-43.
- Quartier, T. 'Rituele keurmerken. Benedictijnse impulsen voor de Geestelijke Verzorging'. Radboud Universiteit, 22 juni 2012.
- Redactie. '19 miljoen op Giro555, dodental Nepal bijna 8000'. In: Trouw, 8 mei 2015.
- Redactie. 'Theologische Universiteit: EO's The Passion is mogelijk een teken van God'. In: hpdetijd.nl (beschikbaar op: www.hpdetijd.nl/2014-04014/tehogologische-universiteit-eos-the-passion-is-mogelijk-ee-teken-van-god/, geraadpleegd op 1 oktober 2015).
- Reyland, N. 'The Spaces of Dream: Lutoslawski's Modernist Heterotopias'. In: Twentieth-century Music, 12 (1), 2015. pp. 37-70.
- Ritualmedia.de. 'Professor Ronald L. Grimes (Waterloo/Nijmegen)'. In: ritualmedia.de (beschikbaar op: www.ritualmedia.de/ritualmedia/profil/rongrimes.pdf, geraadpleegd op 14 augustus 2015).
- Rkk.nl. 'Veertigdagentijd'. In: rkk.nl (beschikbaar op: <http://www.rkk.nl/katholicisme/encyclopedie/v/veertigdagentijd>, geraadpleegd op 8 juli 2015).
- Rovers, R. 'Recensie: Erbarme Dich. De universele troost van Bachs Mattheüspassie'. In: cinema.nl (beschikbaar op www.cinema.nl/bioscoop/artikelen/11409834/recensie-erbarme-dich, geraadpleegd op 9 september 2015).
- RTL Boulevard. 'Jim de Groot: Kou was niet te doen'. In: rtlnieuw.nl (beschikbaar op: www.rtlnieuw.nl/boulevard/entertainmaint/jim-de-groot-kou-was-niet-te-doen, geraadpleegd op 1 oktober 2015).
- Rtvnh.nl. 'Den Helder 'gooit hoge ogen' voor The Passion 2016'. In: rtvnh.nl (beschikbaar op: <http://www.rtvnh.nl/nieuws/167281/den-helder-gooit-hoge-ogen-voor-the-passion-2016->, geraadpleegd op 7 augustus 2015).
- Rtvnh.nl. 'Popcorn en Jezus in full-HD: The Passion dit jaar ook live in de bios'. In: rtvnh.nl (beschikbaar op: <http://www.rtvnh.nl/nieuws/161428/popcorn-en-jezus-in-full-hd-the-passion-dit-jaar-ook-live-in-de-bios>, geraadpleegd op 7 augustus 2015).
- RTVnoord.nl. 'Virtuele processie The Passion op internet'. In: rtvnoord.nl (beschikbaar op: www.rtvnoord.nl/artikel/artikel.asp?p=132836, geraadpleegd op 7 augustus 2015).
- Rymarczuk, R; Derksen, M. 'Different spaces: Exploring Facebook as heterotopia'. In: First Monday, 6(16). Juni 2014.
- De Stentor. 'Dedemsvaart zoekt mensen die tijdens The Passion met het kruis lopen' in: De Stentor, 25 februari 2015.
- De Stentor. 'Kinderen dragen kruis bij 'Passion for kids" in: De Stentor, 27 maart 2015.
- Swann, W; Gómez, Á; Seyle, D; Morales, J; Huici, C. 'Identity Fusion: The Interplay of Personal

- and Social Identities in Extreme Group Behavior.' In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 2009, 96(5), pp. 995-1011.
- Thepassion.nl. 'Home'. In: thepassion.nl (beschikbaar op: www.thepassion.nl, geraadpleegd op 7 augustus 2015).
- Thepassion.nl. 'Intense uitvoering van The Passion zet Nederland even stil'. In: thepassion.nl (beschikbaar op: www.thepassion.nl/nieuws/intense-uitvoering-van-the-passion, geraadpleegd op 7 augustus 2015).
- Tilburguniversity.edu. 'CV Prof. dr. P.G.J. Post'. In: tilburguniversity.edu (beschikbaar op: <https://www.tilburguniversity.edu/webwijs/show/p.g.j.post/>, geraadpleegd op 13 augustus 2015).
- Tilburguniversity.edu. 'CV Prof. dr. P.G.J. Post'. In: tilburguniversity.edu (beschikbaar op: https://www.tilburguniversity.edu/nl/webwijs/show/p.g.j.post_nl/, geraadpleegd op 13 augustus 2015).
- Van Tongeren, L. 'Een gemeenschappelijke oriëntatie. Over de *Ritual Studies* en ontwikkelingen binnen het liturgiehistorisch onderzoek'. In: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 22 (2006). pp. 135-151.
- Tubantia. 'Op tijd komen, dat is belangrijk bij The Passion' in: Tubantia, 24 februari 2015.
- Tubantia. 'The Passion als verbindend element'. In: Tubantia, 2 april 2015.
- Veertigdagentijd.nl. 'Inleiding op de veertigdagentijd'. In: veertigdagentijd.nl (beschikbaar op: <http://www.veertigdagentijd.nl/>, geraadpleegd op 20 oktober 2015).
- Venhorst, C; Venbrux, E; Quartier, T. 'Re-imagining Islamic Death Rituals in a Small Town Context in the Netherlands. Ritual Transfer and Ritual Fantasy'. In: *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 27 (2011). pp. 169-187.
- De Vink, W. 'Ik mag om medelijden vragen' in: *Nederlands Dagblad*, 27 maart 2015.
- Wagemans, M. 'Stille tocht voor overleden Peuter in Rotterdam'. In: *Metro*, 9 juni 2015.
- Wakeley, M. 'An evolution of song: Opera, Oratorio and Art Song'. Kansas State University, 2011.
- Whitehouse, H; Lanman, J. 'The Ties That Bind Us. Ritual, Fusion and Identification.' In: *Current Anthropology*. 2014, 55(6), pp. 674-695.
- Whitehouse, H; McQuinn, B. 'Ritual and Violence: Divergent modes of religiosity and armed struggle'. Oxford University Press, 2000.
- Wilson, E. 'The Passion: Encroaching religion, cultural heritage, or sign of postsecularism?' in: religionfactor.net (beschikbaar op: <http://religionfactor.net/2013/04/03/the-passion-encroaching-religion-cultural-heritage-or-signs-of-postsecularism/>, geraadpleegd op 23 april 2015).
- WRR. 'Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie – 13'. In: www.wrr.nl (beschikbaar op: <http://www.wrr.nl/publicaties/publicatie/article/geloven-in-het-publiek-domein-verkenningen-van-een-dubbele-transformatie-13/> , geraadpleegd op 4 augustus 2015).

Bijlage 1. Ritual Studies: een korte introductie

Inleiding

De theologie is in Nederland momenteel volop in beweging.²⁵² Aan sommige universiteiten verdwijnen studies theologie en worden deze vervangen door de vakgebieden religiewetenschappen, religious studies of religiestudies. Tegelijkertijd profileren zelfstandige opleidingen katholieke en protestantse theologie, zoals aan de Faculteit Katholieke Theologie aan de Universiteit van Tilburg. Eveneens bestaan er allerlei tussenvormen, waar gezocht wordt naar een verbinding tussen theologie en religiewetenschappen.

Binnen deze context zoeken liturgiewetenschap en het relatief nieuwe vakgebied Ritual Studies, vaak met elkaar samenwerkend, een plek. In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op het ontstaan van het vakgebied Ritual Studies en de ontwikkelingen die dit vakgebied in de laatste decennia heeft doorgemaakt. Dit kan echter niet beschreven worden los van de ontwikkelingen die de liturgiewetenschap heeft doorgemaakt. Om die reden zal er ook bij het vakgebied van de liturgiewetenschap worden stilgestaan. Deze beschrijving zal worden gevolgd door een korte beschrijving van een studiegebied voortkomend uit de Ritual Studies: Ritual Criticism. Er zal worden besloten met een beschrijving van de belangrijkste trends binnen de Ritual Studies in de 21^e eeuw.

Het ontstaan van het vakgebied Ritual Studies

In de jaren zestig vond er een plotselinge verandering plaats in de rituele repertoires.²⁵³ Deze verandering vond plaats in de periode van het *Vaticanium II*, waarna een tijd van vernieuwing, experiment en creatie aanbrak. Onder andere door invloeden van de Antropologische Wende ontstond er een integrale bedding van liturgie in de menselijke ritualiteit met een zowel menselijk-lichamelijke als een maatschappelijk-culturele basis.²⁵⁴ Dit zorgde voor een samenwerking van de liturgiewetenschap met nieuwe vakgebieden, zoals de sociale wetenschappen en de taalwetenschap.

De veranderingen in het religieuze landschap in het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw zorgde voor een diepe ritecrisis, met het ontstaan van allerlei nieuwe rituelen als gevolg.²⁵⁵ Tegen deze achtergrond ontstond vanuit de liturgiewetenschap in samenwerking met de andere vakgebieden het vakgebied Ritual Studies. De Ritual Studies ontstond in de jaren zeventig, werd uitgebouwd in de jaren tachtig en won aan populariteit in de jaren negentig. Er zal kort worden

²⁵² Post, P. 'Na de lange jaren zestig. Liturgiewetenschappen en *Ritual Studies*: opkomst, typering en actuele uitwerking van een relatie.' In: Jaarboek voor liturgie-onderzoek 22 (2006). pp. 89-111.

²⁵³ Idem.

²⁵⁴ Idem.

²⁵⁵ Idem.

ingegaan op deze drie periodes.

Ritual Studies in de jaren zeventig

De 'founding father' van de Ritual Studies is Grimes.²⁵⁶ Samen met enkele collega's richtte hij in 1977 de Ritual Studies Group van de American Academy of Religion op.²⁵⁷ Deze studiegroep ontwikkelde zich tot een platform waar onderzoekers van het ritueel elkaar in een brede en open zin troffen.²⁵⁸ Tussen 1977 en 1982 krijgt de Ritual Studies een min of meer officiële status binnen de American Academy of Religion.²⁵⁹

In de context van de jaren zeventig, waarin rituelen niet meer conservatief, traditioneel, kerkelijk-religieus of saai zijn, ontwikkelde de Ritual Studies Group zich snel.²⁶⁰ Het platform is een plaats waar veel verschillende groepen wetenschappers elkaar ontmoeten. In de pioniersfase zijn dit voornamelijk antropologen, liturgen en liturgisten, maar al snel sluiten ook godsdienstwetenschappers, theaterwetenschappers, kunstgeschiedkundigen, geschiedwetenschappers, cultuurwetenschappers en taalwetenschappers zich aan.²⁶¹

Ritual Studies in de jaren tachtig

In de jaren tachtig werkte Ronald Grimes een aantal accenten uit die bepalend zijn voor de terreinomschrijving van Ritual Studies. Een aantal punten zijn daarin belangrijk, namelijk het feit dat het terrein Ritual Studies niet gebonden is aan een bepaalde confessie of een religieus instituut, maar nauw verbonden met religiewetenschappen. Daarnaast gaat het bij Ritual Studies niet om een methode, maar om een terrein met een discipline-overschrijdend karakter.²⁶² Grimes beschrijft dit zelf als volgt:

“The study of ritual is not new. (...) What is new about Ritual Studies is the deliberate attempt to consolidate a field of inquiry reaching across disciplinary boundaries and coordinating the normative interests of theology and liturgics, the descriptive ones of the history of phenomenology of religion, and the analytical ones of anthropology. As a result of his goal, the discipline or Ritual Studies is less a method one applies than a field one cultivates.”²⁶³

²⁵⁶ Post, P. 'Ritual Criticism. Een actuele verkenning van kritische reflectie ten aanzien van ritueel, met bijzondere aandacht voor e-ritueel en *cyberpelgrimage*'. In: Jaarboek voor liturgie 29 (2013). pp. 173-199.

²⁵⁷ Ritualmedia.de. 'Professor Ronald L. Grimes (Waterloo/Nijmegen)'. In: ritualmedia.de (beschikbaar op: www.ritualmedia.de/ritualmedia/profil/rongrimes.pdf, geraadpleegd op 14 augustus 2015).

²⁵⁸ Post (2013).

²⁵⁹ Post (2006).

²⁶⁰ Idem.

²⁶¹ Post (2013).

²⁶² Post (2006).

²⁶³ Idem.

Naast het ontwikkelen van de terreinomschrijving, werd in 1987 ook 'The Journal of Ritual Studies' opgericht. Dit tijdschrift is erg belangrijk voor de profilering van het platform.

Ritual Studies in de jaren negentig

Het onderzoeksterrein Ritual Studies wint aan populariteit. Al vanaf het begin ontwikkelde dit terrein zich in samenwerking met de liturgiewetenschap, maar deze samenwerking kent haar hoogtijdagen in de jaren negentig. De Ritual Studies profileert zich meer en meer op de podia van de liturgiewetenschappen, zoals congressen en tijdschriften.²⁶⁴

Verder doet zich nog een belangrijke ontwikkeling voor. Tijdens het veldwerk en experimentele onderzoek komt Grimes tot de ontdekking dat mensen nieuwsgierig zijn naar het kritisch oordeel van de observant, wanneer deze een ritueel observeert.²⁶⁵ Eveneens bemerkt hij dat ritueel handelen verbonden is met (zelf)reflectie, kritische afstand en beschouwing. Deze bevindingen liggen aan de basis van de ontwikkeling van een nieuw onderzoeksveld: Ritual Criticism. Hier zal later nog verder op worden ingegaan.

De kenmerken van Ritual Studies

Post benoemt in zijn werk vier kenmerken of kwaliteiten die gezamenlijk het gezicht van Ritual Studies vormen.²⁶⁶ Deze kenmerken kunnen gevat worden als object, multidisciplinariteit, kenmerkende perspectieven en canon.

Allereerst kenmerkt Ritual Studies zich door een gemeenschappelijk en centraal object, namelijk het rituele handelen in al haar mogelijke vormen. Dit object wordt multidisciplinair en gebruik makend van verschillende methoden bestudeerd. Dit onderzoek is met name gericht op het ontwikkelen van theorie en concepten. Hiertoe wordt er vaak vergelijkend gewerkt, om zo recht te doen aan de interculturele dimensie van de Ritual Studies. Daarbij wordt het ritueel niet gezien als statisch, maar als een proces met *performance* en *staging* van het ritueel, waarbij de zintuiglijke en lichamelijke dimensie naar voren komt. De onderzoeker speelt in deze een belangrijke rol, daar de onderzoeker allerlei hermeneutische aspecten inbrengt. Tenslotte geeft de onderzoeker rituele kritiek in normatieve termen.

Voor onderzoek in het kader van Ritual Studies is het van belang om je bewust te zijn van het voor Ritual Studies bestaande canon, met woorden zoals mythe, rite, macht, bedevaart en rite de passage. Op die manier kan inzichtelijk worden welke accenten en tendenties er in bepaalde periodes of plaatsen van de Ritual Studies een belangrijke rol spelen.

²⁶⁴ Idem.

²⁶⁵ Post (2013).

²⁶⁶ Post (2006).

Door andere wetenschappers worden ook nog andere kenmerken van Ritual Studies genoemd. Zo omschrijft van Tongeren Ritual Studies als een wetenschap die is gericht op de actualiteit en waarbij men vooral synchroon werkt.²⁶⁷ Dit vraagt van de onderzoeker een zekere nabijheid of betrokkenheid bij het bestuderen van ritueel handelen. Participerende observatie is de belangrijkste informatiebron. Eveneens hanteert de onderzoeker een open en brede benadering van ritueel handelen waarbij nieuwe vormen van ritualiteit niet worden uitgesloten. Daarnaast is er niet enkel aandacht voor rituelen op de as van het jaar of de as van het leven, maar ook voor rituelen die onderdeel uitmaken van het dagelijkse handelen. Het is daarbij belangrijk om ritualiteit voornamelijk te beschrijven en niet te interpreteren.

De omschrijvingen van Post en van Tongeren komen deels overeen, maar kennen ook hun eigen accenten. Dit is misschien wel typerend voor een vakgebied als Ritual Studies. Een vakgebied dat een object onderzoekt dat vraagt om een brede en open benadering van het object, vraagt misschien ook wel om een open en brede benadering van het vakgebied zelf.

De identiteit van liturgiewetenschappen

De liturgiewetenschap is het theoretisch onderzoek naar het ontstaan, de geschiedenis en de ontwikkeling van liturgie, maar ook naar het wezen, de vorm en de uitvoering van de liturgie. Binnen de liturgiewetenschappen wordt gebruik gemaakt van de historisch-kritische, systematisch-kritische en praktisch-kritische methode.²⁶⁸

Met de komst van het vakgebied Ritual Studies, komt de identiteit van het vak liturgiewetenschappen onder druk te staan.²⁶⁹ Er gaan steeds meer stemmen op om liturgiewetenschappen samen te laten vallen met Ritual Studies. Liturgisch handelen vindt immers altijd plaats in een rituele context, waardoor elke liturgische studie eveneens een rituele studie is. De huidige liturgiewetenschap omschrijft haar identiteit tegenwoordig veelal als een onderdeel van de cultuurwetenschappen en de Ritual Studies.²⁷⁰

Het samen laten gaan van deze twee vakgebieden is volgens Post echter niet wenselijk, omdat het object van beide gebieden anders is. Waar het object van Ritual Studies zoals eerder besproken het rituele handelen betreft, betreft het object van liturgiewetenschappen het liturgische handelen, wat door Post gedefinieerd wordt als:

²⁶⁷ Van Tongeren, L. 'Een gemeenschappelijke oriëntatie. Over de *Ritual Studies* en ontwikkelingen binnen het liturgiehistorisch onderzoek'. In: Jaarboek voor liturgie-onderzoek 22 (2006). pp. 135-151.

²⁶⁸ Groen, B. 'Drie nieuwe inleidingen tot de bestudering van de liturgie'. In: Bijdragen: International Journal for Philosophy and Theologie. 1979, 40(4), pp. 424-433.

²⁶⁹ Post (2006).

²⁷⁰ Hoondert, M. 'Literatuuroverzicht liturgische en rituele studies 2007-2012 – Martin Hoondert'. In: handelingen.com (beschikbaar op: <http://www.handelingen.com/index.php/literatuurberichten/18-literatuuroverzicht-liturgische-en-rituele-studies-2007-2012>, geraadpleegd op 14 augustus 2015).

“het rituele handelen waarmee christenen, collectief en/of individueel, hun geloof tot expressie brengen”.²⁷¹

Een andere reden voor het feit dat de liturgiewetenschap een op zichzelf staand vakgebied moet blijven, is dat Ritual Studies niet het enige relevante platform is voor de liturgiewetenschappen. Ook de relatie met theologie of religiewetenschappen is belangrijk voor de liturgiewetenschappen. Deze is weer anders dan de relatie tussen Ritual Studies en de theologie of de religiewetenschappen. Liturgiewetenschappen en Ritual Studies hangen met elkaar samen, maar hebben ieder een ander accent. Om die reden zijn het twee verschillende vakgebieden, waarbij Ritual Studies wordt beoefend met het oog op de liturgiewetenschap.²⁷²

Ritual Criticism

Zoals al eerder aangegeven werd, is het ontstaan van het concept Ritual Criticism een belangrijke ontwikkeling binnen de Ritual Studies. Bij Ritual Criticism draait het om het feit dat ritueel handelen en rituele kritische beschouwing complementair zijn.²⁷³

Ritual Criticism is primair een kritische reflectie die is verbonden met, gericht op of voortkomt uit de rituele handeling. Hierbij kan er ook sprake zijn van een ritueel dat fout is gegaan, door Ronald Grimes benoemd als 'infelicitous ritual'.²⁷⁴ Hieruit komt voort dat Ritual Criticism verbonden is met de normatieve kaders van een groep of in een cultuur. Door de rituele dynamiek en de veranderingen binnen het spectrum van rituelen zijn rituelen steeds onderwerp van debat en onderhandeling. Er ontstaan discussies over de ethische, theologische, culturele of ideologiekritische aspecten van ritueel handelen. Hierbij kan gedacht worden aan discussies over het homohuwelijk, vrouwenbesnijdenis of ritueel slachten, maar ook over gebedsrichting van de liturgische voorganger, het eucharistisch gebed, of oecumenische gebeden. Ook kunnen discussies ontstaan over passende vormen van inculturatie van liturgie, bijvoorbeeld over vraagstukken rondom de positie van de vrouw, homoseksuelen of gescheiden mensen.²⁷⁵

Ritual Studies in de 21^e eeuw

Al meerdere decennia wordt er binnen het vakgebied van de Ritual Studies onderzoek gedaan naar het rituele handelen. In de 21^e eeuw lijkt er sprake te zijn van zeven belangrijke trends in het

²⁷¹ Post (2006).

²⁷² Idem.

²⁷³ Post (2013).

²⁷⁴ Idem.

²⁷⁵ Idem.

onderzoek.²⁷⁶ Deze trends zullen kort worden beschreven.

In de 21^e eeuw zijn transfer en transformatie dominante thematieken in de Ritual Studies.²⁷⁷ Vanuit verschillende perspectieven stelt men vast dat rituelen zich verplaatsen van de ene naar de andere context. Daarnaast zijn rituelen veranderlijk en minder stabiel dan bijvoorbeeld in de jaren zestig van de vorige eeuw. Hierdoor is er al een aantal decennia sprake van een transformatie van rituelen. Deze veranderingen hangen nauw samen met de opkomst van Ritual Criticism.

Een andere belangrijke trend binnen de Ritual Studies is de focus op de verhouding tussen ritueel en theater en de invloed van emoties. Hiertoe wordt er ook steeds meer onderzoek gedaan naar rituelen buiten de Westerse context, bijvoorbeeld de Aziatische context.²⁷⁸ In dit kader wordt er ook onderzoek gedaan naar evenementen als The Passion.

Onderzoek naar de plaats van ritueel en sacraliteit is de derde belangrijke trend in de Ritual Studies in de 21e eeuw.²⁷⁹ Onderzoekers houden zich bezig met het analyseren van heilige plaatsen in onze huidige cultuur. Het model van de sacraal-rituele velden van Post speelt in dit onderzoek een belangrijke rol. Sacraliteit is in onze tijd niet meer gekoppeld aan één dominant veld, maar komt voor in een diffuus aantal velden.

Een vierde trend binnen de Ritual Studies is de aandacht voor rituelen rondom herdenken als kernrituelen in onze cultuur.²⁸⁰ Verschillende onderzoekers houden zich bezig met dit onderwerp. Tegelijkertijd verschijnen er ook allerlei praktische boeken over rituelen rondom begrafenissen, rouw en herdenking.

Eveneens is er aandacht voor de heilzame werking van rituelen.²⁸¹ Deze trend hangt ook nauw samen met de aandacht voor rituelen rondom de dood, door de hang naar troost en *coping*. De functionele benadering van een ritueel is onderwerp van onderzoek van steeds meer onderzoekers.

In 2012 was het precies 50 jaar geleden dat Vaticanum II begon. Deze gebeurtenis is de aanleiding voor nieuwe onderzoeken naar de liturgievernieuwing in de Rooms-Katholieke kerk na het Tweede Vaticaanse Concilie.²⁸²

Een laatste trend binnen het onderzoek in het kader van Ritual Studies is de aandacht voor de relatie tussen muziek, religie en ritueel, in het bijzonder ook naar de rol van muziek als drager van religie.²⁸³ Dit is een onderzoeksgebied dat vaak over het hoofd werd gezien binnen het vakgebied van de Ritual Studies. Deze ontwikkeling wordt ook gevoed vanuit de

²⁷⁶ Hoondert.

²⁷⁷ Idem.

²⁷⁸ Idem.

²⁷⁹ Idem.

²⁸⁰ Idem.

²⁸¹ Idem.

²⁸² Idem.

²⁸³ Idem.

muziekwetenschap.

Al deze onderzoekstrends tonen aan dat de Ritual Studies ook in de 21^e eeuw nog een populair vakgebied is. De transformatie van rituelen en het diffuus voorkomen van verschillende rituelen in het publieke domein, zoals allerlei vormen van het herdenkingsritueel, maken dat het ritueel in ontwikkeling blijft, en daarmee het onderzoek in het kader van de Ritual Studies onontbeerlijk.